

Հեղինակ

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

9121

ՏՊԱՐԱՆ «ՊԱՀԱԿ»
ԳՈՐԺԸՆ

Մ Ե Շ Ո Ճ Ի Ր Ը

Հեղինակ
ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ
Ե Ի
ԹԱԼԷԱԴ ՓԱՇԱ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ
Բնագիրներու ստորագրութեամբ եւ
Բազմաթիւ Պատկերներով

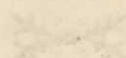

1921

ՏՊԱՐԱՆ «ՊԱՀԱԿ» Ի
ՊՕՍԹԸՆ

U. S. N. 444

U. S. N. 444

U. S. N. 444

U. S. N. 444

U. S. N. 444

U. S. N. 444

U. S. N. 444

Մ Ո Ւ Տ Ք

ԽՂՃԻ ԶԱՅՆ ՄԸ

UNIVERSITY

OF CALIFORNIA

Շատ բան պակսեցաւ Հայկական մարտիրոսագրութեան: Պակսեցաւ նախ զոհերուն ձայնը, որովհետեւ անոնք կոտորուեցան անանկ ճգնաժամային պահու մը միջոցին ուր զրեթէ ամէն քաղաքակիրթ ժողովուրդ՝ Գերման ընչաքաղցութեան յարուցած զարհուրելի փոթորիկէն իր սեփական գլուխը ազատելու կը նայէր, եւ հեւ ի հեւ կռուին ընթացքին սրմէ կախուած էր իր գոյութիւնը, միջոց ու տրամադրութիւն չունէր ուրիշներով հետաքրքրուելու: Զոհերը ոչ իսկ իրենց ձայնը կրցան հասցնել քաղաքակիրթ մարդկութեան, որովհետեւ ինկան հեռաւոր անյայտ անկիւններու եւ անմարդի անապատներու մէջ, եւ իրենց հոգեվարքի հոնդիւններուն, իրենց անհնարին չարչարանքին հաղիւ քանի մը մարմրուն արձագանդներն են զորս Լորտ Պրայսի պաշտելի վեհանձնութիւնը յաջողեցաւ հրապարակել(1):

Բայց Հայկական մարտիրոսագրութեան պակսեցաւ մանաւանդ խղճի ձայն մը, գութի՝ կարեկցութեան, ընդվզումի աղաղակ մը այն միլիոնաւոր ժողովուրդէն որուն վրայ կը ծանրանայ այս ահաւոր եղեռնին բովանդակ պատասխանատուութիւնը: Հինգ տարի՝ — այն հինգ զարհուրանքի տարիները, — եւ այդ հինգ տարուան ընթացքին ոչ մէկ թուրք երրեք բողոքի ձայն մը բարձրացուց այդ հրէշային ոճիրներուն դէմ որոնք ընդհանուր թուրք ժողովուրդին անունով կը գործուէին Օսմանեան

(1) Le traitement des Arméniens dans l'empire ottoman (1915-16). Par le Vicomte Bryce. (Extrait du Livre Bleu Gouvernement Britannique). Laval, Imp. Moderne, G. Kavanagh & C-ie (1916). in-8.

կայսրութիւն կոչուած գեհէնին մէջ: Ընդհակառակը, տեսակ մը *sadique* հրճուանքի յանձնուած էին բոլորն ալ, երբ ամբողջ ժողովուրդ մը կը մորթըէր սպառնութեան անծանօթ բարբարոսութեամբ մը:

Թերեւս բոլորն ալ համամիտ չէին այդ ոճիրներուն, բայց յաղթանակին վստահութիւնը զիրենք գինովցուցած էր Ռուսական մեծ պարտութենէն ետք, եւ այդ գինովութեան մէջ այլեւս հայկական սպանդը կ'արդարանար իրենց աչքին, դափնիի ուտ մը աւելի կը դառնար այն յաղթականի պսակին վրայ զոր արդէն իսկ իրենց գլխուն շուրջը բոլորուած կ'ենթադրէին:

Այդպէս կ'ըլլար նաեւ Գերման ժողովուրդին մէջ՝ Պէլճիգայի եւ Հիւսիսային Ֆրանսայի աւերումներուն համար: Գերմաններուն՝ ինչպէս Թուրքերուն մօտ՝ յաղթանակին ապահովութիւնն էր որ գործուած ահաւոր բարբարոսութեանց հանդէպ խղճի ամէն ձայն խեղդեց, եւ այդ երկու ժողովուրդներուն գործել տուաւ միւս ոճիրը, լուծեան ոճիրը, որ այլեւս համամտութիւն մըն էր, եւ կը նուիրագործէր իրենց անունով գործուած բոլոր եղեռնագործութիւնները:

Ներկայ հրատարակութեամբ՝ այդ խղճի ձայնն է որ կը բերեմ հայկական մարտիրոսագրութեան: Իմ միջոցաւ՝ Թուրք մըն է որ պիտի խօսի, Թուրք մը որ Հայ ժողովուրդին ընդհանուր կոտորածին համար մասնաւորապէս հաստատուած պաշտօնատան մը մէջ կարեւոր պաշտօն մը վարած է երկար ժամանակ, եւ որուն ձեռքէն անցած են սպանդի բոլոր պաշտօնական հրամանները եւ այդ հրամաններուն գործադրութեան տեղեկագիրները:

Այդ թուրքը՝ Հալէպի գաղթականներու Տեսչութեան նախորդ գլխաւոր-քարտուղար Նախմ Պէյն է:

Զինքը տեսեր էի 1916-ի սկիզբները, Եփրատի սահմանակից անապատներէն մէկուն՝ Մէսքէնէի մէջ, այն զարհուրելի օրերուն երբ Տէր Զօրի հսկայ ջարդին պատրաստութիւնները կ'ըլլային: Պաղտատի գիծին վրայ մնացած հայ գաղթականները կոտորելու որոշումը տրուած էր արդէն: Զէքի Պէյ Տէր Զօրի կառավարիչը, անհամբեր հեռագիրներ կ'ուղղէր Հալէպ, պահանջելով թէ՛ այդ քաղքին, թէ՛ չրջակայ ավաններուն ու գիւղերուն, եւ թէ ճամբաներուն վրայ մնացած բոլոր Հայերը, որպէս զի ժամ առաջ գերազոյն հարուածը տայ:

Հալէպի գաղթականաց Տեսչութիւնը որ տարագրութեան բոլոր զարհուրանքին գլխաւոր կազմակերպիչը եղաւ, տեսնելով որ հակառակ տրուած հրամաններուն Մէսքէնէի մէջ եւ ամբողջ Եփրատի գիծին վրայ տակաւին ահագին թուով Հայ գաղթականներ կը մնան, իր գլխաւոր-քարտուղարը, Նախմ Պէյը կը զրկէր որպէս զի չուտով պարպ: կայքը:

Բայց Նախմ Պէյ այդ գործին մարդը չէր, որովհետեւ գէշ մարդ չէր: Հազիւ մէկ քանի ձեւական առաքումներ (սէվիթյաք) ըրաւ դէպի Տէր Զօր, եւ շատ չանցած՝ իրմէ ալ յուսախար՝ զինքը ետ կանչեցին: Պաշտօնանկ եղաւ նաեւ Մէսքէնէի Միւտիրը(2), Հիւսէին էֆէնտին, եւ միջոց մը

(2) Անպատին երկայնքը հաստատուած իւրաքանչիւր գաղթականի կայք իր մասնաւոր տեսուչը (Միւտիր) ունէր, որուն

դադլթականները բոլորովին անտէր մնացին այդ անապատին մէջ, մինչեւ որ Հալէպի դադլթականաց Տեսչութիւնը այն կողմերը զրկեց Հազըր Պէյ անունը կրող դադանը որ քիչ ատենուան մէջ Եփրատի բովանդակ գիծը մաքրեց մինչեւ Տէր Զօր:

Մարտին տարուելու համար Ատանայէն հսկողութեամբ հանուած ու փախած ըլլալով, ստիպուած էի ինքզինքս ծածկել այդ անապատին մէջ ուր ինկեր էի վերջապէս: Այս պատճառաւ, երբեք չէի ուզած Նաիմ Պէյի մօտենալ, հակառակ այն բոլոր բարի վկայութիւններուն զորս կուտային իր մասին: Երբ Մէսքէնէի Միւտիբը պաշտօնանկ եղաւ, տիրող չփոթութենէն օգտուելով փախայ Հալէպ, եւ ինձմէ ետք փախան նաեւ տասը Գօնիացի եւ Ատանացի ընտանիքներ: Ասոնց փախուստի ճամբան Նաիմ Պէյ հարթած էր: Եւ երբ Հալէպի մէջ նորէն ձերբակալուեցանք կեղծ անուններով, կառավարութիւնը ի զուր ճգնեցաւ հաստատելու թէ իրօք Մէսքէնէէն փախստականներ ենք: Մինակ Նաիմ Պէյի վկայութիւնը կրնար վճռական դեր մը խաղալ այդ առթիւ, բայց Նաիմ Պէյ ո՛չ միայն մեզ չմատնեց, այլ նոյն իսկ իր լռութեան փոխարէն բան մըն ալ չ'պահանջեց, մինչդեռ կրնար ուզածը առնել մասնաւորաբար այդ ընտանիքներէն որոնք հարուստ էին, եւ որոնք երկրորդ անգամ մը անապատ զրկուելով անխուսափելի մահուան մը դատապարտուած պիտի ըլլային:

Անկէ ասդին՝ անցնող երկուքուկէս տարիներու ընթացքին՝ հալածական ինչպէս որ մնացինք եր-

հրամանին ենթակայ էին ժամտարմբիմ եւ ուրիշ ստորագաս պաշտօնեաներ:

րեմն Հալէպի, երբեմն Դամասկոսի ու Պէյրուքի, բայց մանաւանդ Լիբանանի մէջ, այլեւս բնաւ չտեսայ Նաիմ Պէյը, եւ իր անունն անգամ մոռցեր էի երբ Անգլիացիք Հալէպ մտան, իրենց հետ բերելով նաեւ ազատութիւնը: Օգտուելով ատկէ, կ'աշխատէի զոնէ պատմութիւնը փրկել, հարցափորձելով վերապրողներէն անոնք որոնք տակաւին կրնային յիշել այն հինգ տարիներուն անպատում զարհուրանքն ու սոսկումները: Հազարաւոր կիներ, աղջիկներ, մարդիկ, այդպէս եկան մօտս, խօսեցան ու գրեցին: Բոլորն ալ իրենց պատմութիւնը ունէին, եւ ոչ մէկուն քաշած չարչարանքը ուրիշի մը կրածին կը նմանէր: Շատ անգամ կը խորհէի որ իւրաքանչիւրին համար առանձին հատոր մը գրել պէտք պիտի ըլլար, այդ ահաւոր զարհուրանքը զոնէ ընդհանուր գիծերու մէջ ամփոփելու համար: Եւ աւելի քան հարիւր հազար էին անոնք որոնք հատոր մը բան ունէին պատմելիք: Եւ տակաւին այս հսկայ գործին պիտի պակսէր պատմութիւնը անոնց որոնք ինկեր էին՝ հետերնին տանելով աւելի քան մէկ միլիոն հատորներու կորուստ մը. . .

Ահա այդ օրերուն Ատանացի բարեկամներ, յանկարծ Նաիմ Պէյի անունը միտքս ձգեցին, եւ խոստացան միջնորդելով զինքը իմ քովս բերել: Բոլորն ալ իրմէ բարիք տեսած էին, եւ կը յուսային որ թերեւս կարենայի զինքը խոստովանցնել:

Մեծ խանդավառութեամբ ընդունեցի այս առաջարկը: Նկատի առնելով այն երկար պաշտօնավարութիւնը զոր Նաիմ Պէյ ունեցած էր Հալէպի գաղթականաց Տեսչութեան մէջ, պէտք էր շատ բան, նոյն իսկ ամէն բան գիտնար: Կը կարծէի որ թերեւս զբամական ակնկալութիւն մը պիտի կըր-

նայ զինքը խոստովանութեանց մղել, եւ այս մասին խօսեցայ Հալէպի Ազգ. Միութեան, որ զիս արտօնեց ամէն գնով ձեռք բերելու ինչ որ կրնար նոր լոյս մը սփռել հայկական ջարդերու մասին: Բայց նոյն իսկ առաջին տեսակցութիւնս Նաիմ Պէյի հետ, զիս համոզեց որ շատ սխալ ենթադրութիւն մըն եմ ըրեր: Նաիմ Պէյ դրամ չուզեց, հակառակ անոր որ նիւթապէս շատ փայլուն վիճակ մը չունէր:

— Թուրքերուն մեկնումը Հալէպէն՝ ոճրագործներու փախուստին պէս բան մը եղաւ, ըսաւ ինծի: Ես, խղճով հանգիստ ըլլալուս, չուզեցի այդ ոճրագործներուն խառնուիլ ու մնացի:

Ուրախ էր որ Հայերը դոնէ զինքը թշնամի չէին նկատեր:

Դրամի ակնկալութիւնը չունենալուն, դժուար եղաւ զինքը համոզել: Թուրքը ողջ էր իր մէջ, եւ կը վախնար որ պարտութեան հետեւելիք բոլոր պատուհասներուն մէջ որոնցմով իր ցեղը պիտի քաւէր հերուան ոճիրները, հարուած մըն ալ ինք տուած կ'ըլլայ իր խոստովանութիւններով: Շատ ճիգ պէտք եղաւ ինծի: Բայց ամէնէն աւելի իր վրայ ազդեցին պատմութիւնները այն կիներուն որոնք տասնեակներով կուգային սենեակս՝ իրենց քաշած ցաւերուն ու սոսկումներուն վերյիշումը արձանագրել տալու, եւ զորս իրեն կը հաղորդէի յաջորդաբար:

Շարաթներ տուեց իր ամբողջական խոստովանութիւնը: Միշտ կտոր կտոր գրեց ու բերաւ, որովհետեւ միշտ գրաւուած մնաց այն սարսափէն թէ իր ցեղին ընդհանուր շահուն պիտի վնասեն այդ թուղթերը զորս ինծի կը յանձնէր գրեթէ մէ-

կիկ մէկիկ, ամէն անգամուն երգում ընելով որ այլեւս վերջինն է տուածը, եւ ամէն անգամուն նոր ու միշտ աւելի տաժանագին ճիգերու դատապարտելով զիս: Տանջանք մը կը դառնար զինքը համոզելու այդ աշխատութիւնը, տանջանք մը զոր, — կը հասկցուի անշուշտ, — սիրով կը տանէի:

Ահա Նաիմ Պէյի այդ յիշողութիւններն են զորս հրատարակութեան կը յանձնեմ այսօր: Խորապէս համոզուած եմ որ Նաիմ Պէյի այդ խզճի ձայնը երբէք չպիտի պոռթկար, եթէ Թուրքիա յաղթական ելած ըլլար պատերազմէն: Հակառակ անոր որ լաւ մարդ էր, ինք ալ տակաւ պիտի անբարոյանանար յաղթանակին տուած բարբարիկ գինովութեան մէջ: Եւ Թուրք ցեղին ընդհանուր ցնծութեան ինք ալ իր ձայնը պիտի տանէր, առանց երբեք մտքէն խկ անցնելու թէ մէկ միլիոնէ աւելի այն տարարախտ զոհերուն վրէժի արդար, գրեթէ աստուածային իրաւունքը կը մեռնի այդ յաղթութեան աղաղակներուն մէջ: Անշուշտ շատ բան ալ ծածկեց, չտուաւ ինչ որ կրնար տալ: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, ազգովին միշտ երախտապարտ պիտի մնանք իրեն որ գոնէ այդքանը ըրաւ:

Անկախաբար այդ անձնական յիշողութիւններէն, — ինչ որ անհունապէս աւելի կարեւոր պիտի դառնայ պատմութեան համար, — Նաիմ Պէյ մեզի յանձնեց շատ մը պաշտօնական տօքիւմաններ, — նախարարական հեռագիրներ, կուսակալներու հրամանագրեր, Իթիհատի Քօմիթէին կողմէ զրկուած պաշտօնագրեր, — որոնցմով աշխատեցան հուրի եւ արիւնի յորձանքի մը մէջ՝ ընդհանուր բնաջնջումով մը խեղդել, անհետացնել հայ ցեղին անունով գոյութիւն առած քաղաքական խնդիր մը որ

նուիրականացած էր դարեր տեւող անօրինակ մարտիրոսութեամբ մը :

Ժէօն-Թիւրք կառավարութիւնը հայկական ջարդերուն վերաբերող թուղթերը անհետացուցած ըլլալով, պաշտօնական փաստերը կը պակսէին մեզի : Այս պակասն էր զոր լրացուց Նաիմ Պէյ, յանձնելով այդ տօքիւմանները որոնք իր ձեռքէն անցեր էին Հալէպի Գաղթականաց Տեսչութեան մէջ պաշտօնավարած ատենը, եւ զորս մասամբ պահեր էր, թերեւս ապագայ պատասխանատուութենէ մը վախնալով : Այդ տօքիւմաններուն մէկ մասը իր յիշողութեանց ընթացքին արտագրած է, եւ անոնցմէ ամէնէն կարեւորներուն բնագիրները լուսանկարուած են ներկայ աշխատութեան մէջ :

Կարելի չէ առանց սարսուռալու կարգալ գահանային շնականութեամբ մը դրուած այդ հրամանագիրները, որոնք պատմութեան մէջ իրենց նմանը չունին ու չպիտի ունենան, որովհետեւ Թուրքերն իսկ դժուար թէ երկրորդ անգամ մըն ալ կարենան հասնիլ բարարոսութեան այն աստիճանին որով կատարեցին այս անգամուան ջարդերը, եւ որոնք, — ասիկա պէտք է մաղթենք մարդկութեան պատուին ու խղճմտանքին համար, — երանի՜ թէ իրենց «կարապի երգ»ը ըլլային :

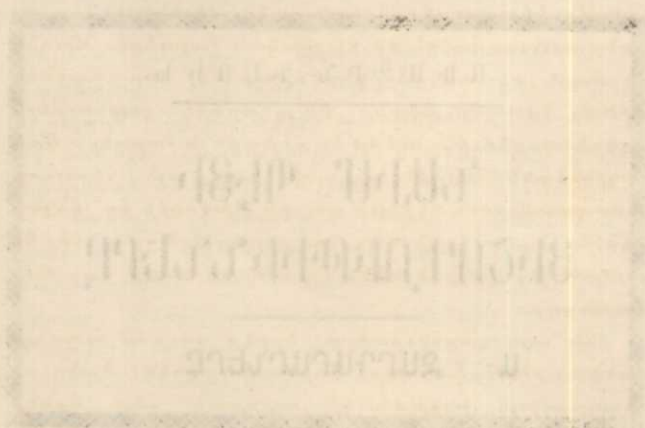
Այդ բարբարոսութիւնը կրնայ զարհուրանքի ցնցումը տալ նոյն իսկ իրենց նախահայրերուն, որոնք ապահովարար պզտիկ բարբարոսներ չեն եղած, գրեթէ մարդկութիւն մը ջարդած են հինգ-վեց դարու ընթացքին :

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ՆԱԻՄ ՊԵՅԻ
ՅԻՇՈՂՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

Ա.— ԶԱՐԴԱՐԱՐՆԵՐԸ

Նախմ Պէյի այս յիշողութիւնները կարելի չէ հրատարակութեան յանձնել առանց մեկնութեան . Հատուածներ կան որոնց պէտք է ընկերացնել անհրաժեշտ բացատրութիւններ, որովհետեւ՝ դէպքերն ու անձերը որոնց կ'ակնարկեն, ընդհանրապէս անծանօթ են Եւրոպայի: Լորտ Պրայսի եւ Տոքթ. Լէքսիուսի հրատարակութիւնները(3), որոնք լաւագոյններն են հայկական ջարդերու մասին Եւրոպա լոյս տեսած գործերուն մէջ, կը հասնին մինչեւ 1916 թուականը: Բայց ամենէն զարհուրելի եղեոնագործութիւնները եւ մեծագոյն ջարդերը կատարուեցան 1916-ին եւ անկէ ետք, այն հեռաւոր անապատներուն մէջ ուր տարին թիմեցին իր շէնքերէն եւ օճախներէն այնքան բրտօրէն կորզուած եւ այնքան ալ վայրենութեամբ տարագրուած հայ ժողովուրդը:

Եւ այս զարհուրանքը երբէք դուր ու դադար չառաւ. ընդհակառակը՝ Գերմանիոյ կողմէ ծանուցուած բոլոր յաղթանակի լուրերուն հետ որոնք թուրքերուն անպատիժ մնալու ապահովութիւնը կ'աւելցնէին, աւելի վայրենի, աւելի անգութ ու հրէշային կերպով մը կը վերյառնէր շարունակ: Հալէպի անկումէն երկու շաբաթ առաջ տակաւին հայկական հալածանքի խնդիր կար այդ քաղքին մէջ, եւ Բ. Զօրաբանակի հրամանատար Նիհատ փաշա, երբ իր սպայակոյտին հետ Ատանա փախաւ, իրեն հետ տարաւ նաեւ շատ մը հայ բանատարկեալներ, Հա-

(3) Le Rapport secret du Dr. Yohannes Lepsius sur les massacres d'Arménie. Avec une pre'face; par Rene' Pinon. Pyris, Payot & C.-ie, 1919, in-8.

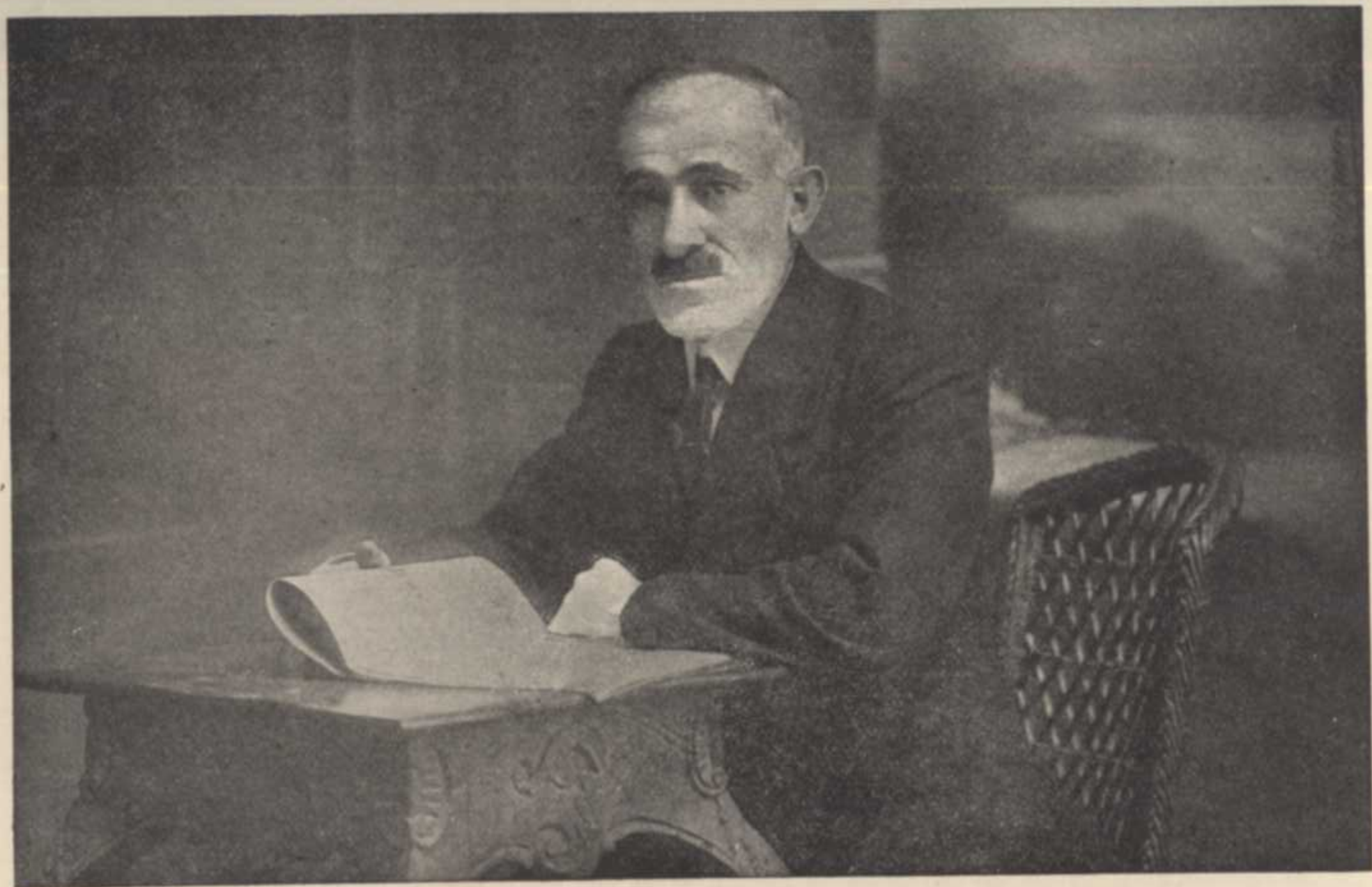
լէս մնացած իր արրանեակներուն ձգելով տակաւին ձերբակալուելիքներու խոշոր ցուցակ մը: Բարերախտաբար Անգլիացիք շուտով հասան, եւ Գերմաններէն ետք որոնք փախեր էին Լիման Ֆօն Սանտէրս փաշայի հետ, Թուրքերն ալ փախան ճշմարիտ խուճապի մը մէջ:

Հինգ տարի շարունակ այդ զարհուրանքին մէջ ապրած, եւ բացի անձնապէս տեսածներէս ու լսածներէս՝ Անգլիացւոց Հալէպ մտնելէն ետք, վերապրող ժողովուրդին բոլոր յիշելու կարող կիներուն, աղջիկներուն ու մարդոց իրենց պատմութիւնները գրել տուած ըլլալով, ինծի համար շատ դիւրին էր անշուշտ Նաիմ Պէյի այս յիշողութեանց հարազատութիւնը ստուգել: Այդ յիշողութիւնները ո՛չ միայն ճիշտ ու անճիշտ կը պատշաճին իրականութեան, այլ նոյն իսկ շատ զէպքերու եւ շատ ալ մարդոց վրայէն կ'անցնին առանց յիշատակութեան, այն վարանքին եւ բնդհատումներուն պատճառաւ որոնցմով Նաիմ Պէյ գրեց այս ամէնը:

Երեք մեծ ջարդեր մանաւանդ կատարուեցան 1916էն ստգին՝ երբ արդէն իսկ հայկական դաւառներու ժողովուրդը անապատները քուեր էր եւ անոր միացեր էին նաեւ Պոլսոյ չրջանակներէն, Անատօլի երկաթուղիի գիծին երկայնքէն ու Կիլիկիայէն տարադրուած Հայերը: Այս վերջինները ջարդ ու կողոպուտ տեսած չէին ճամբուն ընթացքին, եւ մեծ մասամբ յաջողեր էին շատ ճերմակեղէն ու անհրաժեշտ կարասիներ, մանաւանդ վրան առնել միասին: Էրիկ մարդիկ կիներէն չէին անջատուած, իրենց ընտանիքին հետ էին, ինչպէս նաեւ պզտիկները: Իսկ հայկական վեց դաւառներէն եւ Սեւ ծովու ափերու քաղաքներէն անապատ հասեր էին միայն կիներ,

Պ. ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԱԶԼՈՒՄԵԱՆ

Պ. ՕՆՆԻԿ ՄԱԶԼՈՒՄԵԱՆ

աղջիկներ, եւ հազիւ եօթնամեայ մանչեր, որովհետեւ եօթը տարեկանէն վեր ամէն այր անխտիր եղանակով էր (4) : Նոյն իսկ այս կիները ամբողջ էջին հասած : Մեծ մաս մը ինկեր էր ճամբաներուն վրայ, չարչարանքներու, հիւանդութեան, անօթութեան, բայց մանաւանդ ծարաւին պատճառաւ, որովհետեւ դիտմամբ զանոնք բերեր էին անջրդի ճամբաներէ որոնց վրայ իսկ խեղճ կիները ճահիճբու մօրացած ցեխն իսկ, որուն խառնուած էր իրենց այրերուն արիւնը, չնորհ մը կը նկատէին : Սովորաբար իրենց մէջը կը խմէին : Իսկ առ հասարակ՝ ճամբուն վրայ աւելի քան տասը կայքի մէջ զեղեցիկները շարունակ յափշտակուած, աճուրդի հանուած, ծախուած, կամ իրենց պատիւը պահել ուղեւորուն համար սպաննուած ըլլալով, այն խոշոր կարաւանները տասանորդուեր էին մինչեւ անպատահաններին : Շատեր ալ ինքզինքնին լեռներէ վար կամ ջուրի եւ հորերու մէջ նետելով անձնասպան եղած էին :

Այսպէս՝ ընդհանուր հայ ժողովուրդը անպատ իջած էր արդէն երբ յայտնուեցաւ անոնց նրկատմամբ կառավարութեան սնուցած բուն մտադրութիւնը : Այլեւս ոյժէ ինկած, նոյն իսկ իրենց մնացած կեանքի շուքին բեռը՝ անզամ տանելու անկարող, աղքատացած, թշուառացած, զուլումին ու դարհուրանքին, բոլոր կորուստներուն, բոլոր հիւանդութեանց եւ արհաւիրքներուն մէջ խելայեղ դարձած ժողովուրդ մըն էր ատիկա, որ անխուսա-

(4) Միայն քանի մը այրեր, մասնաւորաբար Սեբաստիայէն, յաջողիք էին ազատիլ՝ կանացի տարագով ծալուած ըլլալուն :

վելի կերպով մահուան դատապարտուած էր արդէն այդ տարամերժ անապատներուն մէջ: Տակաւին տարիներ պիտի տեւէր երկունքը՝ որմէ կախուած էր աշխարհի եւ այդ թշուառներուն ալ բախտը: Պիտի կրնայի՞ն տոկալ այդ տարիներու տաժանքին, երբ հիւանդութիւններն ու սովը իրենց մէջ էին արդէն:

Բայց նոյն իսկ այդ չարչարանքի կեանքը շատ տեսաւ կառավարութիւնը, եւ այն անապատներուն մէջ կազմակերպեց երեք սոսկայի ջարդեր, առաջինը՝ Բէս-Իւլ-Այնի մէջ որուն զոհուեցան մօտաւորապէս 70,000 հոգի, երկրորդը՝ Ինթիլիի մէջ ուր համախմբուած էին 50,000 հոգի եւ մեծ մասամբ կ'աշխատէին Պաղտատի Լրկաթուղիի ճամբուն թիւնէլին պեղման: Իսկ երրորդը, որ ամէնէն զարհուրելին եղաւ, Տէր Զօրի մէջ, ուր Զէքի Պէյ 200,000 ի մօտ հայ սպաննեց:

Այս թիւերը սոսկ ջարդերու միջոցին ինկած զոհերը ցոյց կուտան: Եթէ այդ երեք տեղերուն, մասնաւորաբար Բէս-Իւլ-Այնի եւ Տէր Զօրի մէջ, մասնակի սպաննութեանց, թշուառութեան, հիւանդութեան եւ անօթութեան զոհերն ալ հաշուենք, անապատներուն մէջ մեռած կամ սպաննուած Հայերուն թիւը մէկ միլիոնը կ'անցնի: Մի' միայն թիֆլուսին զոհուեցան 150,000 հոգի Իսլահիէի մէջ 60,000 Կատմայի եւ Աղազի մէջ, մօտաւորապէս 80,000 Պապի մէջ, աւելի քան 100,000 հոգի Մէսքէնէի մէջ(5), առանց հաշուելու Հալէպի, Եփրատի երկայնքը գտնուող միւս կայքերուն եւ Բէս-Իւլ-

(5) Այս թիւերը այդ մեռելները քաղելու համար յատկապէս կարգուած միւսկապաղներու կողմէ հաղորդուած են:

Այնի ու Տէր Զօրի մէջ մեռածները: Իմ Մէսքէնէ զանուած ատենս օրական մահերու միջին թիւը 300—500 էր: Պապի մէջ՝ միակ օր մը հազար հարիւր տասնը մէկ հոգի ինկեր էին: Եւ այս դիակները անթաղ կը մնային, զը հոգէին, կ'որդնոտէին, այնքան որ զանոնք յօշոտելու համար շրջակայ գիւղերէն իջնող շուները Աստուծոյ մէկ բարիքը կը նըկատուէին այլեւս:

Նախ Պէյի յիշողութիւնները կը սկսին Բէս-Իւլ-Այնի ջարդին նախապատրաստութեան օրերէն: Բէս-Իւլ-Այն՝ Միջագետքի երբեմնի կայսրութեան աւերակներուն մէջ հաստատուած Չէչէններու պըղտիկ կայք մըն է, հազիւ 50-ի մօտ տուներով: Նախապէս՝ Զօրի կառավարութեան ենթակայ աննշան վայրերէն մէկն էր, բայց Պաղտատի երկաթուղիին գիծին վրայ գտնուելուն՝ յանկարծ մեծ կարեւորութիւն ստացաւ, եւ գալմաքամը որ առաջ մօտր գտնուող Չէչէններու Սէֆա գիւղը կը նստէր, հոն փոխադրուեցաւ: Նախ Պէյի յիշատակած ժամանակը գալմաքամն էր Եռասուֆ Զիյա Պէյ, որ չկըրցաւ գործադրել իրեն տրուած ջարդի հրամանները եւ պաշտօնանկ եղաւ:

Այլեւս լուսքը կուտամ Նախ Պէյի.—

* * *

«Հայոց եղբրական տարագրութեան եւ սպանութեան խնդիրը որ թուրք անունը մարդկութեան յաւիտենական անէծքին արժանի կը դարձնէ, անանկ կը կարծեմ թէ համաշխարհային պատմութեան մինչեւ այսօր արձանագրած զարհուրելի դէպքերէն ոչ մէկուն կը նմանի: Թուրքիոյ ընդարձակ հողամասին ո՛ր անկիւնն ալ որոնուի, ո՛ր

ամենամուր խորշն ալ խուզարկուի, ամենաանգութ կերպով խողխողուած հազարաւոր Հայու դիակներ եւ կմախֆներ պիտի գտնուին:

«Ես տակաւին գաղթականներու առաման գործով չէի գրադեր, Բէս-Իւ-Այն՝ Բէժիի քարտուղար էի: Գիւղին դէմը, գետին եզերքը քափուած հաքիւրաւոր կիներէ ու մանուկներէ բաղկացեալ թշուառներու կարաւան մը տեսայ: Ասոնք ամէն օր, առաւօտուն, գիւղ գալով կը մուրալին: Ոմանք ալ ջուր կը կրէին եւ կը ջանային ապրիլ այն պատառ մը հացով գոր կը յաջողէին ձեռք բերել:

«Տակաւին ամառ էր: Ժայռերու եւ ծրմակներու մէջ, կամ հողակոյտի մը նեղքերուն խորը կրնային պատսպարուիլ: Բայց երբ ձմեռը վրայ հասաւ, այլեւս շարունակ գիշերուան խոր լռութեան մէջ կը լսուէին ցուրտէն եւ անօթութենէ հոգի տուողներու հեծեծանքները: Գիւղին Զէչէն ժողովուրդը ասոնք կը լսէր, բայց այդ հոգեվարքի հոնդիւնները ոչ մէկուն խիղճը եւ հոգին կը տանջէին:

«Երբեք չպիտի մոռնամ այն գիշերը: Գայմագամին տունը կը գտնուէի: Փոթորիկ մը դուրսը աւերներ կը գործէր: Տասը վայրկեան անդին՝ այդ փոթորկին զարհուրանքին տակ մնացած թշուառներուն ողբերն ու հեծեծանքները կը լսէինք: Գայմագամը, Եւսուֆ Զիյա Պէյ, շատ պարկեշտ եւ բարեխիղճ մարդ մըն էր: Միասին ելանք

«աղա»յի մը տունը գացինք, եւ ուրիշ մէկ քանի տեղեր ալ դիմելով երկու երեք վրան նարեցինք: 10-15 ժանտարմայի եւ ժողովուրդին գործակցութեամբ այդ վրանները կանգնուեցան, որպէս զի խեղները քիչ շատ պատասպարուին: Եղերական բան մըն էր անոնց մահը. բայց անհունապէս աւելի հոգեյոյզ տեսարան մը կը դառնար երբ շուներ կը յօշոտէին անոնց դիակները:

«Ատոնք՝ Սվազի, Տիարպէֆիբի, Խաբերդի քշուառ հայ գաղթականներ ու մնացորդներն էին: Հինգ վեց նահանգներու մօտաւորապէս մէկ միլիոն բնակչութիւնը տեղահան կ'ըլլար: Մինչեւ որ իրենց աքաղաղվայրը գային՝ իւրաքանչիւր կարաւանէ հազիւ 100-150 կիներ ու տղաք կը մնայլ ՛, ինչ որ կ'ապացուցանէր թէ անոնք կոտորուելով կը բերուէին»:

Մինչդեռ Նաիմ Պէյ Բէս-Իւլ-Այն կը գտնուէր, տակաւին հոն չէին հասած Պոլսոյ չըջականերէն եւ կիլիկիայէն ճամբայ հանուած եւ հարիւր հազարներու հասնող գաղթականները, որոնք քիչ ետքը այնտեղ պիտի լեցուէին մասամբ երկաթուղիով, մասամբ հետիոտն, եւ որոնց ընդհանուր ջարդին հրամանը շուտով պիտի հասնէր:

Նաիմ Պէյ կը շարունակէ. —

«Հալէպ եկայ: Բախտը անա՛կ բերաւ որ գաղթականաց ընդհանուր տեսչի փոխանորդի տիտղոսով տակաւին 3—4 օր առաջ հասած Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի մօտ պաշտօնի կոչուիմ իբր գլխաւոր — քարտուղար:

«Մինչդեռ Բէս-Իւլ-Այն կը գտնուէի, աչքովս տեսնելով հանդերձ, չէի հասկցած այն ռիթմներուն նպատակը: Անոնց բնոյթն ու հոգին ետէն կըրցայ ըմբռնել: Հասած գաղտնի ծածկագիրները քանի՜ կ'արձանագրէի, դող կուգար վրաս: Մեծ ազգ մը, իր կիներով եւ ճագուկներով, մահուան դատապարտուած էր:

«Արդէն երբ փոխուեցաւ պետական խորհրդոյ այն որոշումը որ տեղահան եղող Հայոց համար բնակավայր կը սահմանէր Հալէպի Մաարա, Պապ եւ ուրիշ գաւառակները, եւ «Հայոց բնակավայրը Խապուր գետին (Տէր Զօրի մօտ) շրջանակն է» իմաստով հրահանգներ տրուեցան, սկսայ ըմբռնել թէ խնդիրը պարզ տոամ մը չէ, աւելի զարհուրագին բան մը պիտի դառնայ»:

Նախ՝ Պէյի այս վերջին պարբերութիւնը ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է գիտնալ որ Պոլսոյ չըրջականերու, Անատոլիոյ երկաթուղիի գիծին եւ Կիլիկիցիներու ստուար բազմութիւնը նախապէս յաջողեր էր տեղաւորուիլ Հալէպի եւ նոյն վիլայէթին ենթակայ գիւղաքաղաքներու, ինչպէս Ազազի, Քիւսի, Պապի, Մաարայի, Մուշպուճի մէջ: Չեմ գիտեր թէ իրօք պետական Խորհրդոյ կողմէ որոշում մը տրուած էր այս մասին: Բայց ինչ որ ալ ըլլայ, այդ գաղթականները որոնք ընդհանրապէս խոշոր կաշառքներով յաջողեր էին մնալ վերոյիշեալ տեղերը, շուտով պիտի հանուէին ու զրկուէին վար, մասամբ Բէս-Իւլ-Այն եւ մասամբ Տէր Զօր, ջարդուելու համար: Իրապէս՝ գաղթականներու համար որոշ աքսորավայր չկար: Կը քչէին անընդհատ, մէկ

կայքէն միւսը, առանց իսկ դադար տալու: Կը բա-
ւէր որ քալէին, եւ քալելով՝ հատնէին:

« . . . Օր մը, կը շարունակէ Նաիր Պէյ,
ներքին գործոց նախարարութիւնը հետեւ-
եալ ծածկագիր հեռագիրը գրկեց.—

«Ծանօթ անձնաւորութեանց(6) առաք-
«ման նպատակը հայրենիքին ապագայ բա-
«րօրութեան ապահովութիւնն է. որովհե-
«տեւ առոմֆ՝ ո՛ւր որ ալ բնակեցուին՝ դար-
«ձեալ ետ չպիտի կենան իրենց անիծապարտ
«գաղափարներէն, պէտք է աշխատիլ որ կա-
«րելի եղածին չափ նուազի անոնց բիւր»:

«1915 տարուան Նոյեմբերին հասած էր
այս հեռագիրը: Ուր օր վերջ՝ առանց կու-
սակալին կողմէ մակագրուելու՝ տրուեցաւ
Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի: Նոյն իրիկունն
իսկ, ժամը 11½ին (Ը. Թ.) գաղթականաց
Տեսուչ էյուպ Պէյ եւ ժանտարմըրիի հրա-
մանատար էմին Պէյ պաշտօնատուն փու-
թացին, Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի մօտ:
Նուրի Պէյ իսկոյն անոնց հաղորդեց ստա-
ցած հեռագիրը, եւ մօտաւորապէս ժամ մը
տեսնուեցան: Իրենց խօսակցութեան նիւթը՝
Հայերու բնաջնջման ճեւն էր: Էյուպ Պէյ՝
յայտնի համարձակ փնացման կողմնակից
էր: Բայց Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ որ շատ
խորամանկ մարդ մըն էր, մերժեց այդ գա-

(6) Տեղահանութեան եւ ջարդերու, ինչպէս նաեւ յարա-
կից գործողութեանց վերաբերող պաշտօնական բոլոր ծածկա-
գիրներու մէջ ընդհանրապէս այդ «Ծանօթ Անձնաւորութիւն-
ներ» ասութիւնը կը գործածուէր Հայերուն համար:

դափաբը: Իր կարծիքով, լաւագոյն էր հայ գաղթականները գրկանքի եւ ձմրան սաստկութեան ենթարկել եւ աշդպէսով մեղցնել, ինչ որ ապագային՝ անոնց բնական մահուամբ մեռած ըլլալուն թէզը պաշտպանելու եւ գորացնելու պիտի ծառայէր: 10-15000 հայ գաղթականներ, մէկ կէտի մը վրայ համախմբուելով, անշուշտ շուտով գրկանքի, անօթութեան եւ հիւանդութեան պիտի ենթարկուէին: Յետոյ յանկարծ, երբ գանձնաւ տեղահան ընէին՝ աւելի առաջ բշխու համար, բնականաբար մարդիկը չպիտի կրնային փոխադրութեան միջոց ցարել, պիտի ստիպուէին քալել, եւ պիտի իյնային քամքանքուն երկայնք: Վերջապէս՝ իր կարծիքը յաղթանակեց:

«Մինչեւ այն ատեն՝ Հալէպի մէջ՝ ժամտարմաները գաղթականներու գործերուն չէին միջամտեր: Բայց ժամտարմաներու պաշտօնատունն ալ սկսաւ ոստիկանատան գործակցիլ: Շուտով մեծ գործունէութիւն մը ծայր տուաւ Հալէպ: Կադմայի մէջ, Քիլիսի շրջականները եւ Հալէպի շուրջը խոնուած գաղթականները մաս առ մաս Ագթերին եւ անկէ Պապ կը դրկուէին: Իրօք մտածածնուն պէս ալ եղաւ: Անօթութենէ, ցուրտէն, հիւանդութենէն ամէն օր հարիւրաւոր անձերու մեռնելուն լուրը կը հասնէր մեզի: Էյուպ Պէյ Ազազ գնաց: Վերադարձին՝ խնդալով պաշտօնատուն եկաւ: Կը պատմէր թէ ինչպէ՞ս վրանները այրած էր: Պապ լեցաւ: Թիֆլիսը չորս դին կ'այրէր, կը

մրրկէր: Գայմագամը, գաղթականներու առաջման պաշտօնեաները, ամէն օր մահուան տեղեկագիրներ կը դրկէին: Մահը լոկ Հայերը չէր զարներ. բնիկ ժողովուրդն ալ կը կոտորէր:

«Օր մը ըսի Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի.

«— Պէյ էֆէնտի, գաղթականներու առաջմանը քիչ մը մեղմացնեմք, որովհետեւ մահը բովանդակ Միջագետքի կը սպառնայ. այս ընթացքով՝ այդ ընդարձակ հողամասին վրայ դեւերէն գատ ոչ ոք պիտի մնայ. Բէս-իւլ-Այնի գայմագամը ողբագին հայցումներ կ'ընէ կոր այս մասին:

«Նուրի Պէյ խնդաց:

«— Տղա՛ս, ըսաւ, այս կերպով երկու վնասակար տարրեր մէկանց կը փնացնեմք. Հայերուն հետ սատկողները Արաբներ չե՞ն. գէ՞շ է. քրքուրեան ապագային մամբան կը հարթուի:

«Լոեցի: Այս ահաւոր պատասխանը դողացուց զիս:

* * *

«Ի՞նչ բան կը փախկերէր այդ մարդը՝ որպէս զի անվախ ու համարձակ, կարենայ այս աստիճան անողորմ ու հրէշային ծրագրի մը գործադրութիւնը հետապնդել: Շատ բան կարելի է ըսել այս մասին: Բայց հրամանագրի օրինակ մը որ գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան գաղտնի թուղթերուն մէջ կը գտնուէր, մինակը կը բաւէ բացատրելու համար այդ աներկիւղ համարձակութիւնը որով Նուրի Պէյ կը կատարէր ի-

րեն վստահուած գործը,— Հայերու ընդհանուր բնաջնջման գործը:

«Ահաասիկ այդ հրամանագիրը.—

«Դարերէ ի վեր պետութեան ամուր «հիմը քանդելու բաղձացող եւ կառավարու- «քեան համար կարելուր փորձանքի մը ե- «րելոյքը առած հայ տարրին ջնջումը թէեւ «նախապէս մտադրուած էր, բայց ժամա- «նակին ստիպումները այս սրբազան մտա- «դրութիւնը իրականացնելու կարելիութիւն «չէին ընծայեր: Հիմայ, բոլոր արգելքները «վերցած եւ հայրենիքը այս վնասակար «տարրէն փրկելու ժամանակը հասած նկա- «տելով, կարելութեամբ կը յանձնարար- «ուի որ անոնց արգահատելի վիճակին հան- «դէպ գութի զգացումներու չյանձնուիք, «եւ անոնց ընդհանուրին գոյութեան վերջ «տալով, Թուրքիոյ մէջ հայ անունին չմնա- «լուն ոգի ի բռին աշխատիք: Ուշադրու- «թիւն ընէ՛ք որ այս նպատակը իրականացնե- «լու կոչուելիք պաշտօնեաները հայրենասէր «եւ վստահելի մարդիկ ըլլան»:

«Այս հրամանագրին թուականը յայտնի չէր, ոչ ալ որո՞ւ կողմէ զրկուած ըլլալը, որովհետեւ պատնէն մըն էր: Ամէն բան ցոյց կուտայ սակայն որ եկած է ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ ուղղակի կուսա- կալին, եւ կուսակալութիւնն ալ հաղորդած է գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան»:

Այս հրամանագիրը Հալէպ հասած պէտք է ըլ- լայ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի ժամանումէն առաջ,

ապահովարար ձէլալ Պէյի կուսակալութեան օրով : Թերեւս ատոր վրայ է որ ձէլալ Պէյ հեռագրեց Պոլիս թէ «Ես այս նահանգին կուսակալն եմ, դահճը չեմ կրնար բլլալ», եւ անմիջապէս պաշտօնանկ բլլալով, իրեն տեղ զրկուեցաւ Պէքիր Սամի Պէյ, որ նոյնպէս ջարդելու կողմնակից չէր(7) :

Քանի մը ատենէ ի վեր Հալէպ կը գտնուէր արդէն զաղթականաց ընդհանուր Տեսուչ Շիւքրի Պէյ, որ տեղահանութեան եւ ջարդերուն ծրագիրները կը կազմակերպէր : Բայց այդ ահաւոր ծրագիրներուն զործադրութեան համար վստահելի մարդ չէր կրնար ճարել : Կուսակալ ձէլալ Պէյ տակաւին պաշտօնանկ չէր եղած. անկարելի էր անկէ աջակցութիւն գտնել : Ոստիկանութեան Տնօրէն Ֆիքրի Պէյ՝ ձէլալ Պէյի ազդեցութեան տակն էր, ան ալ համաձիտ չէր ջարդերուն, անկէ ալ յոյս չկար : Մէկ հատիկ զօրավիզը զոր Շիւքրի Պէյ ունէր՝ Ատանայէն յատկապէս հայկական ջարդերուն հսկելու համար իբր իթիհատի պատուիրակ Հալէպ զրկուած ձէմալ Պէյն էր : Երկուքը մէկ կ'աշխատէին այն հրահայ ոճիւրը իրականացնելու, բայց չէին կրնար բան մը ընել :

Երկու Հայեր մանաւանդ, Օննիկ եւ Արմենակ Մաղլումեան եղբայրները, սովորաբար ծանօթ՝ «Պարոնները (Baron's)» անուամբ, անձնապէս մտերիմ բարեկամներ թէ՛ կուսակալին եւ թէ՛ ոստիկանութեան Տնօրէնին, մեծագոյն արգելքը դարձեր էին իրենց դէմ, կը ջանային եթէ ոչ չարիքին առաջ-

(7) Ահագին Օսմանեան կայսրութեան մէջ ուր հարիւր հազարաւոր Թուրք պաշտօնեաներ գոյութիւն ունէին, ձէլալ Պէյի պէս հինգ լաւ պաշտօնեայ չեւալ պատերազմին ամբողջ տեւողութեան ընթացքին :

քը առնելու, դոնէ զայն մեղմելու: Իրենց պանդոկը (Baron's Hotel) Հալէպի մէջ, սովորական պանդոկ մը ըլլալէ աւելի կառավարական պաշտօնատան մէկ ճիւղն էր, բուն իսկ կառավարական չէնքը դարձած էր, որովհետեւ կուսակալը, ոստիկանութեան Տնօրէնը, եւ անոնց հետ գրեթէ ամէն պաշտօնեայ՝ այնտեղ կը գումարուէին միշտ: Զարմանալի գիրք մըն էր այս երկու Հայերուն գիրքը, այդ սոսկումի ժամանակներուն մէջ: Մեծը՝ Օննիկ Մազլումեանը, երբեք գլուխը ծոող մարդ չէր. լեզուն բռնել չէր գիտեր, չէր կրնար նաեւ կեղծել: Դժուար բան է Թուրքերուն հետ վարուիլ այդ համարձակութեամբ եւ անկեղծութեամբ, բայց ա՛յն աստիճան անուշ բնաւորութիւն մը ունէր, ա՛յն աստիճան շոայյօրէն իր հարստութիւնը տրամադրեր էր սիրաշահելու, պատուելու, հիւրասիրելու համար այդ մարդիկը որոնք մէկ օրէն միւսը կըրնային իր ազգին դահիճները դառնալ, որ յաջողեր էր անսահման ազդեցութիւն մը ձեռք բերել, եւ ամբողջ այդ ազդեցութիւնը կը կիրարկէր իր ազգակիցներուն փրկութեան համար: Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի պէս հրէշի մը որ Զատիկի խթման օր մը իրեն հարցուցեր էր թէ՝ վաղը Զատիկ է, մեղի ի՞նչ տեսակ շամբանեա պիտի հրամցնես, հետեւեալ պատասխանը տուեր էր.

— Մեզի համար Զատիկ այն օրը պիտի ըլլայ ուր դուն ասկէ ելլես երթաս:

Պզտիկ եղբայրը, Արմենակը, նոյնպէս կեղծելու, զգացումները ծածկելու կարող մարդ չէր: Գրեթէ ամէն օր ոստիկանատունն էր, ընտանիքի մը կամ անհատներու փրկութեան հետամուտ, եւ նոյն իսկ Զէքի Պէյի պէս մարդ մը որ այնքան գէշ համ-

բաւով մը կուգար Հալէպ՝ Տէր Զօր երթալու համար, տունը հրաւիրելով աշխատեալ էր բարի տրամադրութիւններով լեցնելու դէպի Հայերը:

Մասնաւոր պաշտօնեաներ Հալէպ կը ղրկուէին այն հայասպան ծրագրին իրականացման համար. այս երկու եղբայրները իսկոյն կը փանային իրենց ազդեցութեան ենթարկել զանոնք, եւ ընդհանրապէս կը յաջողէին: Ճէմալ փաշա նոյնպէս սիրեր էր ու կը պաշտպանէր երկուքն ալ: Փաշային թիկնապահներուն պետը՝ Նուսրէթ Պէյ՝ եղբօր մը պէս էր անոնց հետ: Եւ թերեւս այդ բարձր պաշտպանութիւնն էր որ զիրենք այն խենթութեան կը մղէր, այսինքն՝ Հայաստանցի հայ ըլլալով (Արաբկիրի Անջրդի գիւղէն եւ) Հայ պաշտպանել այն սարսափելի օրերուն մէջ ուր այդ «ոճիրը» ներելի չէր նոյն իսկ Իսլամներու: Ինչ որ ալ ըլլայ, երբեք չմտածեցին իրենց անձին, իրենց ընտանիքին սպառնացող վտանգներուն վրայ, եւ յարատեւեցին այդ ճամբուն մէջ:

Շիրքրի Պէյ կը հասկնար որ բուն արգելքը անոնցմէ է, եւ կը պոռար.

— Է՛ն առաջ այդ բոյնը (Baron's պանդոկը) պէտք է քանդել:

Առաջին փորձ մը ըրաւ զանոնք աքսորել տալու, բայց չյաջողեցաւ, Ճէմալ փաշայի հակառակելուն պատճառաւ: Բայց Մազլումեանները, նոյն իսկ այդ վտանգը տեսնելով, չզգուշացան: Ճէլալ Պէյ պաշտօնանկ ըլլալով իրեն յաջորդեր էր Պէքիր Սամի Պէյ, իբր կուսակալ Հալէպի: Հազիւ Հալէպ եկած, ան ալ Մազլումեաններու ազդեցութեան տակ ինկած էր: Շիրքրի Պէյ, ճարահատ, Պուխադիմեց, ներքին զործոց նախարարութեան: Պէքիր

Սամի Պէյ պաշտօնանկ եղեր էր քիչ ատենուան մէջ, եւ Հալէպի կուսակալ կարգուեր էր Պիթլիսի նախորդ կուսակալ եւ այդ վիլայէթին ստուարաթիւ հայ տարրը գրեթէ ամբողջովին, կիներով, մանուկներով կոտորող Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիդ Պէյը: Ասիկա ալ առաջին օրէն հասկցաւ թէ կարելի չպիտի ըլլայ Հալէպի մէջ «գործ տեսներ» առանց Մազլումեանները, գոնէ մեծ եղբայրը՝ Օննիկը՝ քշելու: Ինք ալ իր ջանքերը միացուց Շիւքրի Պէյի ձեռնարկներուն, եւ վերջապէս յաջողեցան ներքին գործոց նախարարութենէն հրաման ստանալ Մազլումեանները ընտանեօք Մուսուլ աքսորելու: Մահուան դատապարտութեան պէս բան մըն էր ասիկա: Բայց ճէմալ փաշայի հաւանութիւնը անհրաժեշտ էր: Փաշան, տեսնելով որ որոշումը տրուեր է արդէն, պահանջեց Մազլումեանները զրկել իրեն, Երուսաղէմ, ուր կը գտնուէր այդ միջոցին Սուէզի ճակտին ընդհանուր բանակատեղին: Բայց Լիրանանի կառավարիչ Ալի Միւնիֆ Պէյ խորհուրդ տրուաւ անոնց որ Լիրանան գան, եւ փաշան հաւանած ըլլալով, երկու եղբայրները ընտանեօք մեկնեցան Ջահլէ, ուր փախստական հայ ընտանիքներ կը գտնուէին արդէն: Աքսորի մէջ՝ միշտ նոյն փրկարար դերը խաղացին իրենց ազգակիցներուն համար, այնքան որ նոյն իսկ թուրքեր «Հայկական Հիւպատոս» անունը կուտային մեծին՝ Օննիկ Մազլումեանի:

Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիդ Պէյի Հալէպի կուսակալ նշանակուելէն վերջ մահաւանդ տեղի ունեցան այն զարհուրելի ջարդերն ու անցքերը որոնց վրայ այնքան քստմնելի լոյս մը կը տարածեն Նաիմ Պէյի յիշողութիւնները:

«Սկիզբները,— կը շարունակէ Նաիմ Պէյ,— Հալէպի գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան մէջ գոյութիւն ունէր մասնաւոր յանձնաժողով մը, որուն միջոցաւ տեղի կ'ունենային գաղթականներու առաքումները (*ղէպի ահապատ*): Քանի՛ այս գործը այդ յանձնաժողովին ձեռքը մնաց, գաղթականները մասամբ գերծ էին կեղեքումէ եւ հարստահարութենէ: Կառավարութիւնը, հասկնալով որ այդ կերպով իր հետապնդած նպատակը չպիտի իրականանայ, կուսակալը (*Պէքիւր Սամի Պէյը*) հրաժարեցնելով անոր տեղ զրկեց իր նպատակներուն շահուած Մուքափա Ապտիւլհալիգ Պէյը: Այս մարդը Հայոց քշնամի մըն էր, եւ կը ջանար յանուն թրքութեան բնաջինջ ընել Հայ ազգը: Իր կողմէ գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան հաղորդուած հրամանները այնքա՛ն խիստ էին որ կարելի չէ բացատրել: Օսմ. բարլամէնքի հայ անդամներէն ոմանֆ, հաւանականաբար հազարումէկ աղաչանքներով, ներքին գործոց նախարարութենէն արտօնութիւն ձեռք բերած էին որ իրենց ընտանիքները Հալէպ մնան: Ատոնց մասին՝ ներքին գործոց նախարարութիւնը հրաման կ'ուղղէր իրեն, բայց կը ծածկէր այդ հրամանները, եւ այդ ընտանիքներն ալ կը զրկէր անապատ: 15—20 ընտանիքներ կը մանչնամ՝ որոնց Հալէպ բնակիլը հրամայուած էր, եւ գորս անապատ զրկեց:

«Կառավարութիւնը այս մարդուն գործակից տուած էր Ապտիւլահատ Նուրի Պէյը, իբր գաղթականաց ընդհանուր տեսչի փոխանորդ: Նուրի Պէյ չափազանց ուշիւմ եւ ի բնէ անգուք մարդ մըն էր, եւ մասնաւորաբար Հայոց դէմ լեցուած էր թշնամութեան զգացումով: Նորահնար անգթութեան մարմնացում մը: Հայոց աղէտն ու թշուառութիւնը, իրարու յաջորդող մահուան տեղեկագիրները ա՛յն աստիճան կը հրճուեցնէին զինքը, որ կը զգլխէր՝ պարելու աստիճան: Որովհետեւ այդ ամէնը իր հրամաններուն արդիւնքն էին: Կառավարութիւնը ասոնց ապրիլը չուգեր, կ'ըսէր: Կը պատմէր թէ երբ այս պաշտօնին կոչուեցաւ, Հալէպ մեկնելու պահուն ներքին գործոց նախարարութեան խորհրդականը իրեն յանձնարարեց որ չմեկնած անգամ մը տեսնէ Թալէադ Փաշան: Նուրի Պէյ կ'երթայ Բ. Դուռ: Փաշային մօտ քանի մը հիւրեր կային:

«— Ե՞րբ պիտի մեկնիս, կը հարցնէ:

«Յետոյ, տեղէն ելլելով, զինքը պատուհանին մօտ կը տանի, եւ ցած ձայնով կ'ըսէ.

«— Անշուշտ գիտես թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ տեսնելիք գործդ. այլեւս այդ անիծեալներուն (*Հայերուն*) Թուրքիոյ մէջ ապրիլը չպիտի տեսնեմ(8):

(8) Նախմ Պէյի յիշողութեանց այս կէտը կը հաստատէ նաեւ Քիլիսի, յետոյ Զահլէի նախորդ գայմագամ իեսան Պէյ, որ

«Ճէմալ փաշա հրամայած էր որ ինքիլ-լիի մէջ իրենց կառֆերով աշխատած հինգ վեց հայ ընտանիքներ Դամասկոս երթան: Կուսակալը այս հրամանը հաղորդած էր Նուրի Պէյի, որ անոր կցեց հետեւեալ մակագրութիւնը.— «Հարիւր հազարաւոր Հայեր տեղահան ընող ահագին կռավարութիւն մը քանի մը Հայոց երկու կոտորած կառֆերով կարօտ է որ այս մարդիկը ընդհանուր առաքումէն (*զէպի սնապատ*) անջատելով Դամասկոս կը դրկուին»: Շատ ջղաշին ու շատ ալ խիստ էր(9):

«Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի գլխաւոր գործակիցն էի անմիջական ստորադասեալը, էյուպ Պէյ, միանգամայն թէ՛ արիւնարբու եւ թէ՛ կաշառակեր մարդ մը: Սպաննելու, բայց մանաւանդ կողոպտելու աշ-

այս միջոցին Պոլիս՝ ներքին գործոց նախարարութեան մասնաւոր դիւանին Տնօրէնն է: Իսկան Պէյ համիմաստ յայտարարութիւն մը ըրած է Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի այս խօսքին նկատմամբ, եւ իր յայտարարութիւնը արտագրուած է իր հատականներու դատարարութեան ամբաստանագրին մէջ, հետեւեալ կերպով.— «Իսկան Պէյ կ'ըսէ թէ երբ Քիլիսի գայմագամն էր, Պոլսէն Հալէպ դրկուած Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ աշխատած է համոզել զինքը թէ Հայոց տարագրութեան նպատակը բնաջնջումն է, թէ ես տեսնուած եմ Թալէադ Պէյին հետ եւ անձամբ ստացած բնաջնջման հրամանը, եւ ասոր մէջն է երկրին փրկութիւնը» (*Հարցաքննութեան Թուղթեր*, էջ 15):

(9) Ապտիւլահատ Նուրի պէյ երբեք չկաշառուեցաւ: — «Կաշառքը կը սիրեմ, կ'ըսէր սովորաբար, բայց կը վախճամ ընդունելու, կը վախճամ որ գրպանս մտած դրամին փոխարէն Հայ մը, միակ Հայ մը կ'ազատի»:

խատեցաւ միշտ: Գաղթականաց Տեսչութեանէն ելլելէն ետքը, մեծ հարստութիւն դիզած ըլլալով, փոխադրութեան եւ յանձնառութեան գործեր ստանձնեց: Այս մարդը որ Հայոցմէն ըրած ահագին կողոպուտին շնորհիւ հարստացած էր, երբեք ոչ մէկ հայու աղէկութիւն չէ ըրած: Իր կրօնքն ու խղճմտանքը դրամն էր: Հայոց հանդէպ խժողովութիւնները ազգային իտէալի մը անունով չէր ըներ: Գաղթականներու պարենաւորման, առաքման ծախքերու յատուկ գումարները մեծ մասամբ իւրացնելով, անոնց ընդհանրութեան անօթութիւնն ու թշուառութիւնը բազմապատկեց(10):

«Ահա այս անձերուն, Հալէպի կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլհալիզ Պէշի եւ գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան փոխանորդ Ապտիւլահատ Նուրի Պէշի հրահանգներովը սկսան կատարուիլ գաղթականներու առաքման բոլոր գործերը, եւ անոնց աշխատութեան սկսելէն ետք ոնիրները իրարու յաջորդեցին:

(10) Կառավարութիւնը որ հայկական տեղահանութեան սկզբնաւորութեան օրերուն շատ զգուշաւոր էր, տեղահանութեան բուն նպատակը ֆօզարկելու համար՝ գաղթականներուն անունով վարկ մը սահմանեց: Զոհողութիւնը իրմէ չէր արդէն: Տեղահանուած Հայերու ինչքերն ու ստացուածքը գրաւած ըլլալով, անոնցմէ գոյացած գումարէն պիտի առնուէր այդ վարկը: Բայց նորէն ձեռական բան մը եղաւ ատիկա, եւ քանի մը տեղեր միայն օրական մէյմէկ հաց տուին շատ կարն միջոց մը եւ դադրեցուցին: Արդէն սահմանուած գումարներն ալ մեծ մասամբ տեղահանութեան հսկող Թուրք պաշտօնեաները իւրացուցին:

«Նոր ու սարսափելի հրամամ մը որ Հալէպ հասեր էր ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ, ամէն ազատութիւն կուտար իրենց այդ մասին: Եւ արդէն պէտք չունէին ատոր:

«Ահաասիկ այդ հրամանագիրը.—

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«Հայերու համար Թուրքիոյ հողին մէջ «ապրելու, աշխատելու պէս իրաւունքներ «ամբողջովին ջնջուած են եւ այս մասին «կառավարութիւնը, բովանդակ պատաս- «խանատուութիւնը ստանձնելով, հրամա- «յած է նոյն իսկ օրօրոցի մանուկները չթո- «ղուլ: Քանի մը նահանգներու մէջ այս հը- «րամանին գործադրութեան արդիւնքները «տեսնուած են: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, «մեզի անյայտ պատճառներով, կարգ մը «մարդոց մասին բացառիկ գործողութիւն- «ներ կ'ըլլան եւ այդ մարդիկը ուղղակի տա- «րագրութեան վայրերը չղրկուելով Հալէպ «կը թողուին, որով կառավարութիւնը եր- «կրորդ դժուարութեան մը կը մատնուի: «Առանց անոնց պատճառաբանութիւնները «ընդունելու, կին թէ մանուկ, ինչ որ ալ «ըլլան, նոյն իսկ շարժելու անկարող եղող- «ները հանեցէ՛ք հոնկէ եւ տեղի մի՛ տաք որ «գանձոմք պաշտպանէ ժողովուրդը, որ տգի- «տութեանը բերմունքով նիւթական շահերը «իր հայրենասիրական զգացումներէն բար- «ձրը կը դասէ եւ չի կրնար կառավարու-

«քեան այս մասին հետապնդած մեծ ֆաղա-
 «ֆականութիւնը գնահատել: Որովհետեւ
 «ուրիշ տեղեր անուղղակի կերպով կատար-
 «ուող բնաջնջման գործողութիւնները,—
 «խստութիւն, արագութիւն (*տարագրու-*
 «*թեան ընթացքին*), նամբու նեղութիւններ,
 «քշուառութիւն,— հոգ ուղղակի կերպով
 «կրնան ապահովուիլ, հետեւաբար՝ առանց
 «ժամանակ կորսնցնելու, ոգի ի բռին աշ-
 «խատեցէ՛ք: Պատերազմական նախարարու-
 «քեմէն բանակի հրամանատարութիւններուն
 «ընդհանուր կերպով հաղորդուած է որ
 «զինուորական կայաններու հրամանատար-
 «ները («Նօֆթա Քօմանտանի») գաղթական-
 «ներու առաջման գործին պէտք չէ միջա-
 «մտեն(11): Այս մասին յատկացուելիք պաշ-
 «տօնեաներուն հաղորդեցէ՛ք որ պատասխա-
 «նատուութենէ չվախնալով պէտք է աշխա-
 «տին իսկական նպատակը իրականացնելու:
 «Հանեցէ՛ք Ձեր գործունէութեան արդիւնք-

(11) Միջոց մը՝ զինուորական կայաններու հրամանա-
 տարները սկսած արհեստաւորներ անջատել գաղթականներէն,
 զինուորական շէնքերու կառուցման համար: Ասկէ օգտուելով,
 Շատ Հայեր, կաշառով, հակառակ նոյնիսկ արհեստաւոր չըլլալ-
 նուն, յաջողեցան արհեստաւոր արձանագրուիլ եւ առաջ քը-
 ուելէ ազատելով, գործաւորի հանգամանքով մնալ որոշ կայ-
 ֆի մը մէջ: Գաղթականներու առաջման պաշտօնեաները այս
 մասին բողոքած ըլլալով Պոլիս, Թալէադ Պէշի հեռագրին այս
 հատուածը կը հասկցնէ թէ այլեւս զինուորական կայաններու
 հրամանատարներէն առնուած է արհեստաւորներ վար դնելու
 իրաւութիւնը:

«ներք ամէն շաբթու ծածկագրով հաղորդելու :

9 Սեպտ. 915 «Ներքին Գործոց Նախարար
«ԹԱԼԻԱԴ» .

«Նրբ այս հրամանը եկաւ, Հալէպի գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութիւնը, ուղղակի կուսակալին հրամանով, ամէն տեսան գործողութիւններ կատարելու իրաւասութիւն ունէր :

«Գաղթականներու առաքման գործողութեանց միայն մէկ մարդու ձեռք բողոքելուն նպատակը սա էր որ խժղժութիւններ ի գործ դրուելու համար տրուելիք հրամանները կարելի եղածին չափ գաղտնի մնան, շատ մարդիկ չիմանան, եւ ոմիրը կատարուի լռելեայն, առանց տարածայնութեանց տեղի տալու :

«Ընդհանուր գաղթականներու հաւաքման վայրը (Գէմք) Հալէպէն քսան վայրկեան հեռուն գտնուող Գարլըքի տխրահրուշակ բարձունքն էր : Անկէ գաղթականները կը դրկուէին անապատ : Հոն գտնուող Հայերուն կեանքը ժանտարմայի տասնապետի մը եւ առաքման պաշտօնեայի մը փառհանոյքէն կախուած էր :

«Արդէն՝ Հալէպէն քայլ մը առաջ գացողներուն համար՝ ապրելու յոյսը այլեւս գոյութիւն չունէր : Գարլըքէն սկսեալ մինչեւ Տէր Զօր երկարող բովանդակ գիծը բշուառութեան բոյն մը, գերեզմանոց մը դարձած էր : Գաղթականներու առաքման

համար նաշանակուած պաշտօնեաներէն վըստահելիներուն պատուիրուած էր որ մահ պատճառող ամէն տեսակ խժդուքեանց գործադրութենէն ետ չկենան:

«Ասիկա կ'ապացուցանեն հետեւեալ երկու հեռագիրները, երկուքն ալ ղրկուած ներքին գործոց նախարար Թալէադ Պէյի կողմէ:

«Առաջին հեռագիր. —

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Կը լսենք որ կարգ մը պաշտօնեաներ «պատեւրագմական ատեանի յանձնուած են, «ծանօթ անձնաւորութեանց (*Հայերուն*) «հանդէպ խստութիւն եւ հարստահարութիւն ի գործ դրած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Ասիկա՝ որքան ալ ձեռական բան «մըն է, բայց կրկին կրնայ համանման պաշտօնեաներու համարձակութիւնը նուազեցնել: Այս պատճառաւ, կը հրամայեմ որ «նմանօրինակ ֆննութեանց տեղի չտրուի(12):

«Ներքին Գործոց Նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ».

(12) Եփրատի գիծին վրայ գտնուող կայքերէն մէկուն՝ Ապուհարարի Միւտիքը, Բահմէտտին օնպաւի, որ զարհուրեցնէ մը դարձեր էր ինն գտնուող գաղթականներու գլխուն, եւ իրմէ անբաժան ահռելի բիրով մը շարունակ մարդ կը սպաննէր, բազմաթիւ բռնագնորութիւն վրայ այդպէս ձեռական դատաստանի մը համար Հալէպէն կանչուեցաւ, բայց այս հեռագրին համեմատ իսկոյն նորէն իր պաշտօնին գլուխը ղրկուեցաւ, և առնց իսկ ֆննուելու: Վերադարձին՝ երբ Մէսքէնէն կ'անցնէր Ա-

«Երկրորդ հեռագիր.—

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Մանօք անձնաւորութեանց (Հայկ-
«բուն) կողմէ ամէն տեսակ անձնական
«խնդիրներու մասին յարուցուելիք տըր-
«տունջներուն եւ դատերուն նկատառումը
«ն'չ միայն անոնց (դէպի անապատ) առաք-
«ման յապաղման պատճառ պիտի ըլլայ,
«այլ նաեւ դուռ պիտի բանայ կարգ մը գոր-
«ծողութեանց որոնք հաւանականաբար յա-
«ռաջիկային կրնան քաղաքական անպատե-
«հութեանց ծնունդ տալ: Այս պատճառաւ,
«պէտք է նկատի առնել այդ դիմումները,
«եւ այս իմաստով հրահանգ տալու է շա-
«հագրագումուղ պաշտօնեաներու:

«Ներքին Գործոց Նախարար

«ԹԱԼԷԱԴ».

«Որովհետեւ երբեմն կուսակալութեան
«եւ գաղթականներու Տեսչութեան շրջանակին
«ուղղուած բողոքագրեր կուգային զանազան
«պաշտօնեաններու դէմ: Ներքին գործոց նա-
«խարարին ուրիշ մէկ հեռագիրը կը յանձ-
«նարարէր որ այդ կարգի բողոքագրերը ըն-
«դունուին քայց նկատի չառնուին(13): Այս

պուհաբար իջնելու համար, բեվօլվերի հարուածներ պար-
պեց դէպի գաղթականները, պոռալով.— «Բողոքոցիք եւ ի՞նչ
եղաւ. ահա նորէն պաշտօնիս գլուխը կ'անցնիմ»: Կը հասկցուի
անուշտ քէ վերադառնալէն ետք ա'լ աւելի մեծ համեմատու-
թիւններ ստացան խժոժութիւնները այս մարդուն գոր գաղ-
թականները «Ոսկոր կոտորող» կ'անուանէին:

հեռագրին շարժառիթ տուաւ Հալէպի կուսակալութեան կողմէ նոյն ֆազին քղթատարական վարչութեան ուղղուած գաղտնի հրահանգ մը որ կ'արգիլէր հայ գաղթականներու կողմէ տրուելիք նմանօրինակ բողոքի հեռագիրներու ընդունուիլը: Կ'երեւայ թէ Հալէպի քղթատարութեան տնօրէնը այս մասին հարցում ուղղեր է Պոլիս, քղթատարական նախարարութեան, որուն կողմէ կատարուած դիմումի մը վրայ ներքին գործոց նախարարութիւնը այդ հեռագիրը ուղղած էր:

«Ճամբաներուն վրայ ընտանիքն ու գաւակները մոռնուած, աղջիկը ձեռքէն բռնի առնուած, պատիւը աղարտուած քշուառ մը երբ ճամբուն վրայ աւանի մը հանդիպելով կ'ուզէր հեռագրով մը իր ողբալի վիճակը պարզել եւ օգնութիւն հայցել, հեռագրական պաշտօնեաները զինքն կը յանդիմանէին թէ ինչո՞ւ այդ ոնով հեռագիր տալ կ'ուզէ:

«Բայց մահապարտներու բողոքներ էին այլեւս ատոնք, գերեզմանէն եկած ձայներու կը նմանէին: Կառավարութիւնը այդ ձայներէն կը վախճար. զանոնք լսելը իրեն համար տանջանք մըն էր. չէր ուզեր լսել»:

* * *

Այսպէս ահա անապատը իջած հայ ժողովուրդը դատապարտուած էր անխուսափելի մահուան մը,

(13) Տեսնել այս հեռագիրը, որուն բնագիրը մեր մօտն է, ներկայ աշխատութեան «Պաշտօնական Տօհիմաններ» գրութիւն մէջ:

Եւ դահիճները որոնք այդ ցնորեցուցիչ ոճիւրը պիտի իրականացնէին, էապէս գործին մարդիկն էին: Հալէպի կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլհալիզ Պէյ, գաղթականաց ընդհանուր Տեսչի փոխանորդ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ, իր գործակիցը՝ էյուպ Պէյ, Իթիհատի պատուիրակ Ճէմալ Պէյ, եւ ասոնց ձեռքին տակ գտնուող մէկը միւսէն արիւնարբու պաշտօնեաներու բազմութիւն մը, ոգուով նուիրուած էին այդ «սուրբ գործ»ին, — ինչպէս կը հռչակուէր պաշտօնական տօքիւմաններու մէջ:

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ Գ Լ Ո Ւ Խ

ՆԱԻՄ ՊԵՅԻ
ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Բ.— ՐԷՍ-ԻԻԼ-ԱՅՆԻ ԵՒ ԻՆԹԻԼԼԻԻ
ԶԱՐԴԵՐԸ

LIBRARY

OF THE

UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

CHICAGO, ILL.

Առաջին մեծ ոճիրը զոր այս մարդիկը զործեցին, Բէս-Իւլ-Այնի ջարդն էր:

Նախ՝ Պէյլի յիշողութեանց սկիզբը տեսանք թէ ի՞նչ դրութեան մէջ կը գտնուէին այնտեղ ինկած Հայերը: Նախապէս՝ ներքին դաւառներէ իջնող կիներու եւ տղոց կարաւաններու մնացորդները հոն կը մոլորէին, կը սպաննուէին կամ կը մեռնէին թշուառութենէ: Բայց տակաւ Անատոլիի երկաթուղիի գիծին երկայնքէն ու Կիլիկիայէն ահագին թուով ժողովուրդ սկսեւ էր իջնել հոն, երբ պէտք եղեր էր պարպել Իսլահիյէն, յետոյ Գաղման, յետոյ Ազազը, յետոյ Ազթէրինը, որոնց մէջ յաջորդաբար կը խռնուէին քշուող տաքազիրները: Ըսինք արդէն թէ Բէս-Իւլ-Այնի գայմազամը, Նուսուֆ Զիյա Պէյ, բարի մարդ մըն էր, որ ի զուր հեռագիր հեռագրի վրայ կը հասցնէր Հալէպ, խնդրելով որ այլեւս Բէս-Իւլ-Այն գաղթական չղրկեն, որովհետեւ արդէն իսկ զրկուածներուն հոգատարութեան ու պատրասարման չէր կրնար հասնիլ:

Նախ՝ Պէյ կը գրէ.—

«Երբ դէպի Բէս-Իւլ-Այն երկաթուղիով կը կատարուէր գաղթականներու առաքումը, գայմազամ Նուսուֆ Զիյա Պէյ ծանոյց թէ այլեւս Բէս-Իւլ-Այնի մէջ հայ գետեղելիք տեղ չէ մնացած, թէ ամէն օր 5—600 գաղթական կը մեռնի, թէ ո՛չ ողջերը դէպի աւելի վար դրկելու, ոչ ալ մեռելները քաղելու ժամանակ կը գտնեն: Նուսուֆ Զիյա Պէյ կը պաղատէր որ այլեւս դադրի դէպի Բէս-Իւլ-Այն գաղթականի առաքումը:

«Հետեւեալ իմաստով պատասխանուեցաւ իրեն. — Առաքումները փութացուցէ՛ք. այդ պարագային՝ մեկնելու վիճակին մէջ չեղադները քաղֆէն քանի մը ժամ անդին կ'իյնան կը մեռնին, եւ գաւառակը քէ՛ր ողջերէն եւ քէ՛ մեռելներէն ազատած կ'ըլլայ :

«Տեղւոյն առաքման պաշտօնեային եւ գայմագամին վերջին տեղեկագիրներէն կը հասկցուէր քէ չորս ամսուան միջոցին 13—14000 Հայեր անօթութեմէ եւ հիւանդութեմէ մեռած են :»

Ահա այս դրութեան մէջ էին Րէս-Իււ-Այնի հայ գաղթականները երբ Հալէպի մէջ զանոնք բոլորովին բնաջինջ ընելու միջոցներուն վրայ կը խորհէին : Ամէն բան ցոյց կուտար որ Եռուսֆ Զիյա Պէյ չպիտի հաւանի այդ ոճիրին գործիք ըլլալ : Բայց կար աւելի մեծ արգելք մը, Տէր Զօրի կառավարիչ Ալի Սուտտ Պէյը : Ասիկա աւելի բարի եւ աւելի ազդեցիկ մարդ մըն էր քան Եռուսֆ Զիյա Պէյը : Րէս-Իււ-Այն իր վարչութեան չրջանակին մէջ ըլլալով, մինչեւ այն ատեն ամէն ջանք ըրեր էր որպէս զի հոն խռնուած հայ գաղթականներու զուլումը մեղմուի : Գիւղին մօտ՝ բարձունքի մը կատարը հաստատել տուած էր անոնց վրանները, եւ տեսակ մը թաղ ալ նոյն ինքն գիւղին չրջանակին մէջ հաստատած էր այն Հայոց համար որոնք տակաւին քիչ շատ դրամագլուխ ունենալով, կրնային խանութպանութիւն ընել : Այդ թաղին մէջ, որ իր ահունով «Սուտտիյէ» կը կոչուէր, Հայերը իսկոյն բացեր էին դերձակի, կօշկակարի, մանրավաճառի, նպարեղէնի խանութներ եւ 60 փուռեր : Գաղթական Հայոց մէջ շատ մը ճարտարագետներ, որմնադիր-

ներ, քարակոփներ եւ ուրիշ տեսակ արհեստաւորներ կը գտնուէին : Զինուորական իշխանութիւնը ասոնց ձեռքով մեծ հիւանդանոց մը կառուցանել կուտար : Վաթսուն վարպետներ այդ շինութեան կ'աշխատէին եւ ընտանեօք պարէն կը ստանային իրենց աշխատութեան փոխարէն :

Սուլաա Պէյ նոյն իսկ գաղթականներու առաքման դործին մէջ հայ պաշտօնեայ մը դրած էր, Կիլիկիցի ուսուցիչ մը՝ Պ. Սերոյեան, որ կը պատմէ թէ անիկա օր մը հետեւեալ խօսքերը ուղղեց դայմագամին. — «Ջքննենք թէ ինչո՞ւ Հայերը տեղահան կ'ըլլան. ատիկա մեզի չի վերաբերիր : Ինչպէս ուղենք, կրնանք վարուիլ անոնց հետ. ուղենք կը փճացնենք, ուղենք կը պահենք, կը պահպանենք եւ կ'օգտուինք անոնց աշխատութենէն : Չենք կրնար վերցնել անոնց վրայ ծանրացած այս դժբախտութիւնը, բայց կրնանք թեթեւցնել : Ես հաւատք ունիմ թէ ասոնց աշխատութեան չնորհիւ կարճ ժամանակուան մէջ այս անապատները ծաղկեալ դաշտեր պիտի դառնան, այս հիւղակներուն տեղ փառաւոր բնակարաններ պիտի կառուցուին» : — Եւ անդին՝ Հալէպի մէջ՝ այդ ժողովուրդը ամբողջօրին ջարդելու ծրագիրը կը պատրաստուէր :

Բայց նոյն իսկ այս բարի մարդը ամբողջօրին զերծ չէ մեղադրանքէ : Կարծես ճակատագրուած էր որ ոչ մէկ թուրք պաշտօնեայ, այդ ընդհանուր անբարոյականացման օրերուն, պիտի կրնար լիովին պարկեշտ, արդար ու մաքուր մնալ : Սուլաա Պէյ՝ Տիւրքի անունը կրող ստորին սրիկայի մը հետ ընկերովի ազարակ մը գնած էր Բէս-Իւլ-Այնի մօտերը : Ինք անշուշտ չէր կրնար այդ ազարակին գործերով զբաղիլ : Տիւրքի Պէյ որ կը հսկէր աշխա-

տուութեանց, չափազանց գէշ համբաւ մը ունէր արդէն: Տեղահանութեան սկիզբը՝ Պաղտատի երկաթուղիին գերման վարչութեան կողմէ պաշտօնով Սարրերդ զրկուած ըլլալով, Եփրատի եզերքը կէցուցեր էր ամբողջ կարաւաններ, եւ անոնցմէ ջուր կելլով ամենէն գեղանի աղջիկները, բէվովէրի սպառնալիքին տակ պղծեր էր զանոնք իրեն պէս սրիկայ ու անբարոյական ընկերներու հետ: Յետոյ այդ աղջիկները, կէս մը սպաննուած, կէս մը ողջ, գետը թափեր էին:

Բէս-Իւլ-Այնի մէջ, ազարակին ճրի գործաւոր հայթայթելու համար, 30 ընտանիք գատեր էր հայ գաղթականներէն, վստահեցնելով զանոնք որ եթէ ազարակ երթան եւ այնտեղ աշխատին, այլեւս առաջ չպիտի քշուին: Այդ զարհուրանքի շրջանին մէջ ուր անապատ քշուիլը մահուան դատապարտութիւն մըն էր, Տիւրքի Պէյլի առաջարկը ճշմարիտ շնորհ մը կը դառնար անշուշտ: Ծառեր փութացեր էին իր հրաւերին վրայ, եւ ինք գատեր էր այն ընտանիքները միայն որոնք մէկ, կամ երկու, կամ աւելի գեղանի աղջիկ ունէին իրենց մէջ: Փրկութիւնը այդ կոյսերուն գնով կը կատարուէր: Եւ բոլորն ալ կը պղծուէին իր կողմէ, յաճախ զարհուրելի պարագաներու մէջ: Դիմադրողները կը սպաննէր ու մօտը գտնուող գետը նետել կուտար: Իսկ պղծուած աղջիկները սովորաբար կը նուիրէր շրջականները հաստատուած Պրկկարա արար աշիրէթին պետերուն, որոնք Զարգերուն մէջ մեծ դեր խաղացին(14):

(14) Պաղտատի երկաթուղիի շինութեան ընկերութեան շրջուն զանապահ Պ. Biondi (Զուիցերիացի) մէկ քանիսն յաջողեցաւ փրկել եւ Հալէպ փախցնել: Նոյն իսկ անգամ մը Ալաւի անունով Պրուսացի 13—14 տարեկան գեղանի աղջիկ մը

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻԻԼՆԱԼԻԳ ՊԷՅ
Կառավարիչ Հալեպի

ՄՈՒՍԹԱՅԱ ՔԷՄԱԼ ՓԱՇԱ
«Երկրորդ» բանակին հրամանատարը եւ ներկայ
ազգայնական շարժման պետը .

Սուստ Պէյ, կ'իմանար այս ամէնը. բայց Տիւրքի Պէյ իր ընկերն էր. յետոյ անոր հայրը, բարեկամներէն մէկն էր: Եւ Տիւրքի Պէյի արարքներուն աչք զոցելուն համար չկրցաւ արգիլել այլեւս համանման դէպքերու կրկնութիւնը: Այսպէս՝ միեւնոյն պայմաններով՝ Բէս-Իւլ-Այնի Միւֆթին առաւ տարաւ 30 ընտանիք, Իսմայիլ Պէյ՝ 30 տուն, Հիւսէին Պէյ՝ 30 տուն: Բոլոր այս ընտանիքները՝ իրենց աղջիկներուն կուսութեան եւ թիապարտի աշխատութեան մը գնով, ատեն մը պիտի մնային այդ մարդոց ազարակներուն մէջ, եւ վերջէն, իրենք ալ դէպի առաջ զրկուելով, պիտի սպաննուէին:

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, բաղդատմամբ միւս թուրք պաշտօնեաներուն, Սուստ Պէյ աստուածային բարիք մըն էր այդ միջոցին՝ նոյն կողմերը քըլուած հայ գաղթականներուն համար: Տէր Զօր դառնալէ առաջ պատուիրած էր գայմազամ Եուսուֆ Զիյա Պէյի որ իր հրամաններուն հակառակ չչարժի, եւ միշտ հոգ տանի Հայոց հանգստութեան: Գայմազամը արդէն անձնապէս տրամադիր չէր ուրիշ կերպով վարուելու, հակառակ անոր որ Հալէպէն բնաւ զինքը հանգիստ չէին թողուր: Միշտ հրաման հրամանի ետեւէն կը հասնէր: Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ՝ Բէս-Իւլ-Այնի գաղթականներու առաքման պաշտօնեային ամենախիստ պատուէրներ կը զրկէ, սակայն անոնք ալ չեն գործադրուիր:

Բայց աւելի լաւ է որ Նաիմ Պէյ ինք պատմէ այդ անցքերը. —

որ Տիւրքի Պէյի կողմէ պոծուելէ ետք փախիք էր, սնտուկի մը մէջ ծրարեց իբր երկաթուղիի ընկերութեան պատկանող գոյք եւ այդ կերպով Հալէպ զրկեց:

«Հալէպէն՝ Բէս-Իւլ-Այնի գաղթականներու առաքման պաշտօնեային զրկուած հրահանգները չէին գործադրուիր,— կը գրէ իր յիշողութեանց մէջ: Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ գաղթականներու առաքման պաշտօնեան, Ատիլ Պէյը նեղելով հասկցաւ թէ հոն գտնուող Հայերու դէպի անապատ առաքման հակառակողը նոյն ինքն Տէր Զօրի կառավարիչ Սուառ Պէյն է:

«Նուրի Պէյ, Հալէպ դարձին, իրողութիւնը տեղեկագրեց կուսակալ Ապտիւլհալիզ Պէյի, որ անմիջապէս ծածկագրով հրամայեց Ալի Սուառ Պէյի.— «Հագարաւոր Հայերու Բէս-Իւլ-Այնի մէջ թողուած ըլլալը կառավարութեան սրբազան նպատակին անհամաձայն պարագայ մըն է, քիչեղէ՛ք գանձնաւորներն ալ տեղէն»:

«Ալի Սուառ Պէյ պատասխանեց.— «Փոխադրութեան միջոցներ չկան որպէս զի կարենամ ժողովուրդը տեղահան ընել: Եթէ հետապնդուած նպատակը գանձնաւորներէ սպաննել է, այս բանը ոչ կրնամ ընել, ոչ ալ բնականաբար»:

«Մուսթաֆա Ապտիւլհալիզ Պէյ այս հեռագիրը Պօլիս՝ ներքին գործոց նախարարութեան զրկեց, անոր կցելով հետեւեալ տեղեկագիրը Ալի Սուառ Պէյի մասին.—

«Ներքին գործոց բարձր նախարարութեան.

«Քննութեան համար անցեալները Բէս-Իւլ-Այն գաղթող գաղթականաց ընդհանուր

«Տեսչի փոխանորդին տեղեկագրէն կը հաս-
«կըցուի որ նոյն տեղը զրկուած Հայերը
«մինչեւ այսօր հոն թողուած եւ շէնք շնորհի
«տուն տեղ կազմակերպած են, եւ թէ գա-
«նոնք պաշտպանող եւ անոնց այնտեղ հաս-
«տատուելին թոյլատրողը Զօրի կառավա-
«րիչ Ալի Սուլտա Պէյն է:

«Թէեւ կրկին եւ կրկին գրուած է թէ
«Րէս-իւ-Այնի պէս պզտիկ, բայց տեղական
«կարեւորութիւն ունեցող գիւղաքաղաքի մը
«մէջ հազարաւոր Հայերու խոնուիլը եւ
««փոխադրութեան միջոցներ կը պակսին»ի
«պէս պատմառաքանութիւններով առաքում
«չկատարուիլը պատասխանատուութիւն կը
«պատմառէ, բայց արդիւնք մը չէ տես-
«նուած:

«Ալի Սուլտա Պէյի ատոնց (Հայոց) մա-
«սին ցոյց տուած կողմնակցութիւնն ու
«պաշտպանութիւնը զարմանալի համեմա-
«տութեան մը հասած են: Պատմուածին նա-
«յելով, իր քով գտնուած կարգ մը (Հայ)
«տղոց արդուգարդը ինք իր ձեռքով կ'ընէ,
«եւ անոնց ծնողներուն աղէտին վրայ կու
«լայ ու կ'ողբայ եղեր: Այն կողմերը զրկուող
«Հայերը այս կերպով այլապէս երջանիկ
«կենցաղի մը կ'արժանանան, եւ ասոր հա-
«մար Ալի Սուլտա Պէյի երախտապարտ են:

«Բայց որովհետեւ այդ կացութեան շա-
«քունակութիւնը Հալէպէն գաղթականներու
«առաքմանց ակամայ յետաձգման պատճառ
«պիտի դառնայ, Զեր նախարարական բար-

«ճրութեան դիմելով յարմար կարգադրու-
«թիւն մը կը խնդրեմք»:

«23 Դեկտեմբեր 915. «Կուսակալ
«ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻԻԼԶԱԼԻԳ».

«Այս տեղեկագրին վրայ էր որ Ալի Սու-
ատ Պէյ պաշտօնանկ պիտի ըլլար ժամանակ
մը ետքը»:

* * *

Իրերը այս դրութեան մէջ մնացին մինչեւ 1916
Փետրուար: Այդ ամսուն Րէս-Իւլ-Այն ժամանեց
հայկական կոտորածներու ամենէն անողորմ ու վա-
տահամբաւ գործադրիչներէն մէկը, Վանի նախորդ
կուսակալ Ճէվտէթ Պէյ, քեռայր՝ պատերազմական
նախարար Էնվէր փաշայի: Վանի ջարդերը գործա-
դրելէն ետք գացեր էր Մուշ, հոն նոյնպէս կոտո-
րել տուած էր, եւ յետոյ Պիթլիս անցեր էր՝ Մուս-
թաֆա Ապտիւլհալիզ Պէյի ջարդերը լրացնելու:
1916 Փետրուարին՝ Առանայի կուսակալ կարգուած
ըլլալով, իր պաշտօնատեղին կը մեկնէր եւ հասեր
էր Րէս-Իւլ-Այն, ուր այդ միջոցին մօտաւորապէս
50,000 հայ զաղթական կը գտնուէր: Գայմազամը
խսկոյն իրեն ընդառաջ փութացած էր հետեւորդնե-
րու խումբի մը հետ, որուն մէջ պատահամբ կը
գտնուէր նաեւ Պաղտատի Երկաթուղիի Ընկերու-
թեան Շինութեանց ճիւղին հայ բժիշկներէն մէկը՝
Տորթ. Հրէշաակեան: Տորթորը վերջէն մեղի պատ-
մեց թէ Ճէվտէթ Պէյի առաջին տեսած բանը եղաւ
այն ըլլալը՝ որուն վրայ կը գտնուէին հայ գաղ-
թականներու հազարաւոր վրանները: Ճէվտէթ Պէյ
կը կարծէ թէ զինուորական վրաններ են, եւ կը
հարցնէ թէ դէպի ո՞ր կողմ կ'երթան այդ զինուոր-

ները: Գայմազամը կը պատասխանէ թէ զինուոր
չեն առնոք, ալ Հայ գաղթականներ: Հաղիւ ասիկա
լսած՝ ձէվտէթ Պէյ որ մտքէն անգամ չէր կրնար
անցնել թէ Հայ մըն ալ կայ իր ունկնդիրներուն մէջ,
կը պոռայ:

— Տակաւին այս շուներէն կը մնա՞ն. հրաման
կ'ընեմ քեզի որ բոլորն ալ ջարդես:

Գայմազամը կը մերժէ հնազանդիլ, առարկե-
լով որ չի կրնար արիւնը մտնել այդքան անմեղնե-
րու, որոնք ոչ մէկ վնաս հասցուցած են իրեն:

— Ուրեմն չե՞ս գիտեր թէ ի՞նչ ծրագիր կը հե-
տապնդէ կառավարութիւնը, կ'ըսէ ձէվտէթ Պէյ:

Ու կը սպառնայ որ զինքը պաշտօնանկ ընել պի-
տի տայ: Նոյն իսկ, գործը խօսքին միացնելով, իս-
կոյն կը կանչէ հեռագրական պաշտօնեան եւ իրո-
ղութիւնը կ'իմացնէ Պօլիս:

Հետեւանքը անշուշտ պաշտօնանկութիւն մը
պիտի ըլլար, եւ այդպէս ալ եղաւ: Եռսուֆ Զիյա
Պէյ հեռացուեցաւ Բէս-իւլ-Այնէն(15), եւ տասը օր
վերջ, մարտի սկիզբը, եկաւ նոր գայմազամ մը,
Բումէլիի Քօչանա գաւառակէն երիտասարդ մը,
Քէրիմ Բէֆի Պէյ, որ ձէվտէթ Պէյի մարդն էր:

Հայկական տեղահանութեան առթիւ կառավա-
րութիւնը յատուկ դիտումով պաշտօնի կոչած էր
մասնաւորաբար այն մարդիկը որոնք Պալքանեան
պատերազմին միջոցին ընտանեօք չատ տաժանելի
տարագրութեան մը ենթարկուած եւ Պօլիս գաղ-

(15) Իբօֆ նակատագրուած էր որ ամէն Թուրք պաշտօնե-
աւի պէտ, Եռսուֆ Զիյա Պէյ ալ մեղադրամբէ գերծ չպիտի
մնար: Այս ալ Պուրսացի երկու քոյրեր առաւ տարաւ միասին,
նոյն իսկ ամուսնացաւ կ'ըսեն անոնցմէ մեծին հետ, քայց վեր-
ջէն Հալէպ տեսանք գայն, պղծուած, լքուած եւ անօրի:

Թած էին: Ասոնց սրտին մէջ իրենց հերոսան տառապանքներուն բովանդակ դառնութիւնն ու վրէժի պապակը բարախուն կը մնար: Եւ այդ էր պատճառը որ այնքան զարհուրելի վայրենութիւն մը ցոյց տուին, հակառակ անոր որ Հայերը դեր մը չէին ունեցած անոնց երբեմնի տառապանքներուն մէջ: Նոյն իսկ՝ Պալքանեան պատերազմին ընթացքին՝ ամէն ճակատներու Օսմանեան բանակներուն մէջ գտնուող հայ զինուորները հերոսական կորուով մը կը ունեցան, ինչպէս վկայեցին առ հասարակ բոլոր Թուրք հրամանատարները: Իրենց ոխը Պուլկարներէն, Սերպերէն, Հելլէններէն՝ հանեցին Հայոցմէն:

Րէս-Իւլ-Այնի նոր գալմագամը գմայլելի գործիք մը եղաւ Հալէպի բոլենիներուն ձեռքը, որոնց առջեւ ասպարէզը բոլորովին բաց կը մնար, որովհետեւ յաջողեր էին հրաժարեցնել նաեւ Ալի Սուլտան Պէյը, Տէր Զօրի կառավարիչը: Մարտ 17-ին Քէրիմ Րէֆի Պէյ սկսաւ տեղահանութիւնը: Այս գործը վստահուած էր Չէչէններուն, որոնց գլուխը կը գտնուէր Րէս-Իւլ-Այնի թաղապետութեան Տնօրէն Արսլան Պէյ, եւ որոնց մասին Նաիմ Պէյ հետեւեալը կը գրէ իր յիշողութեանց մէջ.—

«Րէս-Իւլ-Այնի Չէչէններէն հրոսակախումբ մը կազմուեցաւ, իբր քէ այդ տեղի գաղթականները փամբորդութեան միջոցին յարձակումէ գերծ պահելու համար: Այս հրոսակախումբը զինուեցաւ: Պահապանի անունը կրող այդ մարդիկը սակայն, փամբան գաղթականները կողոպտելու, սպաննելու պաշտօնը ունէին:

«Րէս-Իւլ-Այնի եղբրական դէպքին հրաւանը ուղղակի Հալէպէն տրուեցաւ: Այս

հրամանը այն հրոսակախումբին պետերուն տրուած էր: Անոնցմէ մէկ քանին Հալէպ եկան եւ կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլհալիզ Պէյի հետ տեսնուեցան(16): Անոնց վերադարձէն չորս հինգ օր ետքը՝ Րէս-Իւլ-Այնի գայմագամը (Քէրիմ Րէֆի Պէյ) ծածկագրով իմացուց անոնց հասած եւ հրահանգները բնդունած ըլլալը»:

Զարդերը գրեթէ տեղահանութեան հետեւեցան, որովհետեւ կատարուեցան շատ մօտիկ տեղուանք, զլիսաւորաբար Ճըրճըպի ափերուն եւ դէպի Շէտտառէ իջնող ճամբուն վրայ: Հայերը, խումբ խումբ հանուելով, կը սպաննուէին ամենավայրագ կերպով: Երբեմն անոնց¹⁷ մարդիկ կը յաջողէին փախչիլ, կուգային Րէս-Իւլ-Այն, — կարելի էր ուրիշ տեղ երթալ, — կը պատմէին զարհուրանքը: Երեւակայել պէտք է թէ այդ պատմութիւնները լսող խեղճ անպաշտպան ժողովուրդը ի՞նչ ահաւոր սրբտաշուգլութեան, ի՞նչ սոսկումի կը մատնուէր երբ կուգային խարաղանով, հրացանի բուններով, դաւազանի եւ մոյկի հարուածներով զինքը կը հանէին ու կը քշէին դէպի այն սպանդանոցները: Ո՛չ հիւանդի խնայուեցաւ, ո՛չ մօլունկներու, ո՛չ ծերերու:

Զարդերը տեսեցին ամիսներ: Մինչեւ Յունիս տակաւին կը շարունակուէին, երբ տեղւոյն զաղ-

(16) Ասոնց մէջ կը գտնուէր մասնաւորաբար Արսլան Պէյի եղբայր Հիւսէին Պէյը, որ Արսլան Պէյի մահուընէն ետք (1917-ի սկզբները) անոր յաջորդեց իբր Րէս-Իւլ-Այնի քաղապետութեան տնօրէն: Երկու եղբայր մեծ դեր խաղացին մահւ Տէր Զօրի քարդերում մէջ: Հիւսէին Պէյ արդէն շարունակ կ'երթար Հալէպ, ծախելու համար այն առարկաները զորս ինքն ու եղբայրը եւ իրենց մարդիկը շարունակ կը կողոպտէին գաղթականներէն:

Թականներու առաքման պաշտօնեան՝ Ատիլ Պէյ՝ այլեւս իր գործը լրացած նկատելով՝ ճամբայ ելաւ դէպի Հալէպ, հազարաւոր ոսկիներով: Որովհետեւ գաղթականները, առանց ո՛ր եւ է փոխադրութեան միջոցի ճամբայ հանուած ըլլալով, գրեթէ ոչինչ կրցած էին առնել հետերին: Արդէն գիտնալով որ քանի մը ժամ անդին պիտի սպաննուին, չէին ուզեր աւելորդ տեղը բեռ տանիլ: Իրենց կարասիները, իրենց վրանները, քշուելնէն տակաւին չարաթներ ետք կը մնային այն բլրակին գագաթը ուր բանակած էին: Վերջէն՝ ընդհանուր թալան մը տեղի ունեցած էր, եւ Ատիլ Պէյ ալ խոշոր բաժին մը առած կը մեկնէր: Չմեկնած՝ իրեն ողջերթի գացողներուն պատուիրած էր հրապարակաւ.

— Չըլլայ որ հատ մը անգամ ողջ թողուք. պըղտիկները մանաւանդ, մինչեւ 7—8 տարեկանները, ջարդեցէ՛ք անխնայ, որովհետեւ եթէ ողջ թողուք՝ վաղը ատոնք մեզմէ վրէժ լուծելու պիտի ելլեն(17):

Բայց իր մեկնումէն վերջը, Քէրիմ Բէֆի Պէյ պիտի ստիպուէր կասեցնել տեղահանութիւնն ու ջարդերը: Այդ միջոցին Ձէքի Պէյ Տէր Չօր հասած էր իբր կառավարիչ, Սուատ Պէյի տեղ, եւ այն տեղի ջարդերը սկսած ըլլալով, մարդու սէտք ունէր իր դիւային գործը յաջողցնելու համար: Մօտաւորապէս 200,000 հոգի ջարդելը դիւրին գործ չէ: Աշխատութեան հսկայական համեմատութիւնը զինքը չփոթեցուցեր էր: Ստիւ բւած՝ Տէր Չօր կանչեր էր Բէս-Իւլ-Այնի ջարդերը կատարող բոլոր Ձէչէնե-

(17) Ասիկա կարծես կարգախօս մըն էր: Ամէն տեղ եւ ամէն պատօնիայ, ջարդերը գործադրող ժողովուրդին այդպէս կը խօսէր:

րը, որոնք դացեր էին միանալու Սէֆայի իրենց ազգակիցներուն։ Բայց նորէն ջարդարարները անբաւական էին զոհերուն համար։ Հասկնալով որ Զէչէններուն միջոցաւ գործը չպիտի լրանայ, Զէքի Պէյ Զօրի շրջակայ արար աշիրէթներուն խոստացեր էր զոհերուն հազուստները իրենց տալ, եթէ ջարդերուն օգնէին։ Եւ անոնք շնորհներ էին։ Մեծագոյն մասը անոնց ձեռքով ջարդուեցաւ։

Զէչէններուն այս ժափանակաւոր բացակայութեան պատճառաւ, Րէս-Իւլ-Այն մնացած մէկ երկու հարիւր ընտանիքներ պահ մը չունչ առին։ Բայց այս դադարը երկար չպիտի տեւէր։ Այն միջոցին ուր թէ՛ Րէս-Իւլ-Այնի մէջ եւ թէ՛ Տէր Զօր ջարդերը տեղի կ'ունենային, ճէվտէթ Պէյ անցած էր Ատանա։ Ճամբան՝ հանդիպեր էր Ինթիլի ուր փութով առաջ կը տարուէին Պաղտատի՝ երկաթուղիի փապուղիին շինութիւնները։ Աւելի քան 50,000 Հայեր, որոնք կարաւաններէն անջատուելով հոն մնացեր էին, պատառ մը հացի փոխարէն կ'աշխատէին տեղահանութեան սկսելէն ի վեր։ Շատ հարուստ ու զիրքի տէր մարդիկ՝ դարձեր էին պարզ գործաւոր, քար կը կոտրէին, ու նորէն գոհ էին, որովհետեւ այդտեղ գոնէ զերծ էին։ Անոնց մեծ մասը կիներ եւ պզտիկներ էին որոնք նոյնպէս կ'աշխատէին։

Արդէն այս գործաւորները հանելու փորձ մը եղած էր 1915-ի վերջերը։

Նախմ Պէյ կը գրէ այդ մասին.—

«Թէ՛ երկաթուղիի շինութիւններու եւ թէ՛ վարչութեան պաշտօնեաներուն մեծագոյն մասը հայ էր։ Կառավարութիւնը, իբր

թէ անոնց անյարմարութենէն վախճալով
հետեւեալ հրամանը տուաւ. —

«No. 801

«Հալէպի Կուսակալութեան.

«Առ հասարակ ամէն հաստատութեան.
«Երկաթուղիի եւ ուրիշ շինութիւններու
«Գործերուն մէջ ծառայող Հայերուն ալ ի-
«րենց տարագրութեան վայրերը դրկուելին
«որոշուած եւ այս մասին պատեւազմական
«նախարարութենէն բանակի հրամանատա-
«րութեանց տեղեկութիւն տրուած է: Ար-
«դիւնքը հաղորդեցէք:

«26 Դեկտ. 915. «Ներքին Գործոց Նախարար.
«ԹԱԼԷԱԴ».

«Ասոր վրայ, երկաթուղիի զինուորա-
կան ֆովսէրութենէն անոնց անուաները ուզ-
ուեցաւ: Այս մասին թէ՛ երկաթուղիի ֆո-
միսէր Խայրի Պէշ եւ թէ ձէմալ Փաշա մեծ
մարդասիրութիւն ցոյց տուին: Թալէադ
Փաշայի անիրաւութեան ապացոյցը սա է որ
երկաթուղիի պաշտօնեաներու մեծամաս-
նութիւնը հայ ըլլալով եւ Հայերու հան-
դէպ այնքան խժոժութիւններ ի գործ դր-
ուած ըլլալով հանդերձ, 4—5 տարի տեւող
պատեւազմին ընթացքին բոլորն ալ հաւա-
տարմութեամբ աշխատելէ զատ ոչինչ բրած
են: Գիծին ոչ մէկ կողմը դէպք մը տեղի ու-
նեցած է անոնց պատճառաւ:

«Բայց քիչ ետքը խնդիրը նորէն ար-
ծարծուեցաւ եւ հետեւեալ նոր հեռագիրը
հասաւ. —

«No. 840.

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Կը լսենք որ Ինքիլի, Այրանի շրջա-
«կաներէն սկսեալ մինչեւ Հալէպ երկարող
«գիծերու նամբաներուն երկայնքը, մեծա-
«գոյն մասը կին եւ պգտիկներ, 40—50,000
«Հայեր կը գտնուին: Ամենախիստ կերպով
«պիտի սպառնաին այն անձերը որոնք զին-
«ուորական առաջնաց համար մեծ կարե-
«ւորութիւն ունեցող այդ դիրքերուն վրայ
«Քշուառութեան համախմբման մը կազ-
«մուելուն պատճառ կ'ըլլան: Հետեւաբար.
«Ատանայի կուսակալութեան հետ բանակ-
«ցելով, անմիջապէս, առանց Հալէպ հան-
«դիպցնելու, հետիոտն իրենց տարագրու-
«թեան վայրերը (*անապատները*) զրկեցէք
«այդ Հայերը: Կարեւորութեամբ կը սպա-
«սեմ որ մինչեւ շաբաթ մը հաղորդէք անոր
«արդիւնքը»:

«Ներքին Գործոց Նախարար

«16 Յունուար 916.

«ԹԱԼԷԱԴ».

«Ծիլդ նոյն օրը հասաւ նաեւ այս հեռագիրը
ամբողջացնող հետեւեալ հեռագիրը.—

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Յաւելուած 16 Յունուար 1916 թուա-
«կիր եւ No. 840 հեռագրին.—

«Ինքիլիի եւ Այրանի դիրքերուն վրայ
«քողուած հայերէն (*երկաթուղիի*) շինու-
«թեան մէջ ծառայողները մի' զրկէք մինչեւ
«շինութեանց աւարտումը: Բայց իրենց ըն-
«տանիքին հետ միասին բնակելին թոյլա-

«տըրելի չըլլալով, գանոնք Հալէպի շրջա-
 «կաները յարմար տեղերու մէջ առժամա-
 «նակեայ կեդրով բնակեցուցէք: Մնացած
 «անոք կիներն ու պատիկները, նախորդ
 «յայտարարութեան համաձայն՝ շուտով
 «ղրկեցէք (դէպի անապատ):

«Ներքին գործոց նախարար
 16 Յունուար 1916. «ԹԱԼԷԱԴ».

«Այս յաւելուածին պատճառը երկա-
 թուղիի շինութեան ընկերութեան նարտա-
 րագէտներուն կողմէ եղած բողոքն էր (18):
 Որովհետեւ հայ գործաւորներու հեռացումը
 կը նշանակէր շինութեանց դադարումը: Ա-
 նոնց ընտանիքներէն խումբեր Հալէպ բեր-
 ուեցան: Գիւղերու մէջ պիտի բնակէին: Ա-
 նուննին գրուեցաւ, տետրակներ շինուե-
 ցան, խեղճերը յուսադրեցին, բայց սին
 յոյս: Ոստիկանութիւնը մէկ կողմէն դուրս
 կը հանէր զիրենք: Խնդրանքներ տուին: Այդ
 խնդրանքները իբր թէ նկատողութեան կառ-
 նուէին, բայց բան մըն ալ եղած չունէր:
 Խեղճ կիները մէկ պաշտօնատունէն միւսը
 կը թափառէին: Օրեր անցան, աղերսագրի,
 գործողութեան հարկ չմնաց այլեւս: Ներ-
 քին գործոց նախարարութիւնը, Հալէպի
 կուսակալութեան կողմէ եղած հարցման մը
 վրայ, կը ջնջէր նախապէս տրուած հրամա-

(18) Առանձին յիշատակութեան արժանի են նոյն տեղը
 գտնուող Զուիցերիացի նարտարագէտները, մասնաւորաբար
 Ինթիլի նարտարագէտներուն պետ Պ. Koppel, որոնք ամէն
 ճիգ չխնայեցին իրենց մօտ աշխատող Հայերուն կեանքը փր-
 կելու համար, թէեւ անօգուտ տեղը:

նը, որուն համեմատ այդ կիները Հալէպի շրջակայ գիւղերը պիտի բնակէին, եւ անոնց տեղ կը դրկուէր հետեւեալ կտրուկ հեռագիրը.—

«No. 860

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Պատասխան 27 Յունուար 916 ծանու-

«ցագրին.—

«Համոզեցէ՛ք զիրենք քէ այրերնին ը
«վերջոյ իրենց պիտի միտնան, եւ դրկեցէ՛ք
«տարագրութեան վայրերը:

«2 Փետրուար 916

«Ներքին գործոց նախարար

«ԹԱԼԷԱԴ»

«Այդպէս ալ եղաւ, եւ խնդրարկու կի-
ները օր մը յանկարծ համբայ հանուելով
հշուեցան Մէսէէնի անապատը, անկէ Տէր
Զօր դրկուելու համար:»

Բայց բոլորն ալ չէին հանուած: Մեծ մասամբ
մնացեր էին Ինթիլի, Այրան, Պահչէ, Կաշառքի եւ
ընկերութեան ճարտարագէտներուն պաշտպանու-
թեան շնորհիւ, անանկ որ, ձէվիտ Պէյի անցած ատե-
նը մեծամասնութիւնը հոն էր տակաւին, հոն էին
մանաւանդ էրիկ մարդիկը: Առանց կարեւորութիւն
ընծայելու զուիցերիացի ճարտարագէտներու բողո-
քին, Պահչէի ժանտարմըրիի հրամանատար Եաշար
Պէյ անուշով զարհուրելի հրէջի մը միջոցաւ որուն
գործակցեցան չրջականերու գրեթէ բոլոր թուրք
պաշտօնեաներն ու ժողովուրդը, ձէվտէթ Պէյ խումբ
խումբ անդաման ընել տալով ճամբայ հանեց մասնա-
ւոր պատուէրներով:

Տեղահանութիւն չէր խկապէս, այլ կատարեալ ջարդ մը: Ժողովուրդը տարագրուեցաւ Մարաշի եւ Այնթապի ճամբով: Էն առաջ զատուած 1800 երիտասարդներ ամբողջովին սպաննուեր էին: Միւս խումբերը՝ անոնց զիակները կոխկռտելով անցեր էին այն ցաւի ճամբաներէն, որոնց վրայ տասնեակներով կը տեսնէին ծառերու ճիւղերէ իրենց մազերէն կախուած մերկ աղջիկներ՝ որոնք սպաննուեր էին չարաչար կերպով պղծուելէ վերջ(19):

Երբ բոլոր խումբերը հանուելով տարուեցան, ճամբաներուն վրայ մնացեր էին հարիւրաւոր մանր տղաք որոնք ծառերու տակ, երբեմն դիակներու մօտիկ կը ճուային մերկ ու անօթի: Պ. Koppel զանոնք հաւաքելով լեցնել տուաւ տինամիթի պարապ սընտուկներու մէջ, եւ բերաւ Ինթիլիի, ուր իր հաստատած որբանոցը պատասպարուեցան: Քանի մը օր ետքը՝ Պաղտատի երկաթուղիի շինութեան ընկերութեան գերման տնօրէնը, իր պետը, զինքը խտտօրէն պիտի յանդիմանէր իր մարդասիրութեան համար:

Մարաշի եւ Այնթապի ճամբով քշուած այդ խումբերը, ճամբան կոտորուելով իրողութեամբ, զրկուեցան մինչեւ Մէրտին, ուր տասնէն մէկը պիտի հասնէր: Անոնցմէ մաս մըն ալ 500 հոգի, տարուեր էին Ռէս Իւլ Այն եւ միացեր էին հոն մնացող մէկ քանի հարիւր հայ ընտանիքներուն, որոնք Չէչէններուն Տէր Զօրի մէջ զբաղած ըլլալուն պատճառաւ դեռ չէին ջարդուած: Բայց երբ Տէր Զօրի տեղահանութիւնը լսացաւ եւ ջարդերը դիւրացան, Չէչէնները

(19) Գրեթէ մոյմ օրերուն այդ մամբաներուն վրայ սպաննուեցան մահւ Անգլիացի եւ Հնդիկ զերիներ, որոնցմէ մաս մը կ'աւելատուէր Ինթիլիի փապուղիին շինութեան գործին մէջ:

չուտով դարձան Ռէս-իւլ-Այն եւ հանեցին հոն մնացած, ինչպէս նաեւ Խնթէլիէն եկած ժողովուրդը եւ քչեցին Շէտտատէի շրջակաները, ուր պիտի ջարդուէին Տէր Զօրի հայոց վերջին մնացորդներուն հետ:

1916 Ապրիլին, մինչդեռ Ռէս-իւլ-Այնի ջարդերը տեղի կուենային եւ ճամբաները լեցուն էին նոյն իսկ ծծկան պղտիկներու, և ծիծերնին կտրուած աղջիկներու, ցցահան եղած կիներու եւ մարդոց դիակներով, Շուէտացի դերմանասէր Պ. Սվէն—Հետին անկէ անցաւ: Քար մը պիտի խղճար ամենամահողորմ կերպով խողխողուած այդ անմեղ մարտիրոսներուն դիակները տեսնելով: Պ. Սվէն—Հետին նոյն իսկ այդ քարի կտորն ալ չունէր իբր սիրտ: Պօլսոյ մէջ՝ Թուրքերը գովեց, ու Եւրոպա անցնելուն՝ հերքեց ջարդերը որոնց ականատես եղեր էր:

Գրեթէ նոյն ատենները Ռէս-իւլ-Այնէն անցնելով Ճարապլուս գնաց համբաւաւոր «Էմտէն» մարտանաւին հրամանատարը, Փօն Միւքքէն: Այդ միջոցին Ճարապլուս կը գտնուէր Պաղտատի երկաթուղիի շինութեանց ընկերութեան բաշխչներէն Տք. Հրեշտակեանի կինը, որ դերմանուհի մըն է: Տիկին Հրեշտակեան, ինք անձամբ մեղի պատմեց, Փօն Միւքքէի կը խօսի հայկական ջարդերուն վրայ եւ կըսէ թէ խաղաղութեան կնքուելէն ետք Գերմանիա ի՞նչ պատասխան պիտի տայ քաղաքակիրթ աշխարհին՝ այդ բարբարոսութեանց նկատմամբ որոնք իր աչքին առջեւ գործուեցան:

Փօն Միւքքէ կը պատասխանէ.

—Հոգ ընելիք բան չկայ, տիկին. խաղաղութեան կնքուելէն ետք կարգադրելիք ա՛յնքան խնդիրն է պիտի ըլլան որ հաւ մը անգամ իր փետուրը չպիտի չարժէ Հայերուն համար. . . :

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՆԱԻՄ ՊԷՅԻ
ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գ.— ՏԷՐ ԶՕՐԻ ԶԱՐԴԵՐԸ

THE NEW YORK

LIBRARY

OF THE CITY OF NEW YORK

ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

Մինչդեռ Բէս-Իւլ-Այնի եւ Ինթիլիի ջարդերը լրանալու վրայ էին, անդին սկսած էին արդէն այն ալլապէս ահաւոր կոտորածները որոնցմով Զէքի Պէյ բնաջինջ պիտի ընէր Տէր Զօր համախմբուած 200,000 հայ զաղթականները:

Արդէն անգամ մը առիթ ունեցանք ըսելու թէ Զէքի Պէյ անհամբեր հեռագիրներ կ'ուղղէր Հալէպի կուսակալութեան, որպէս զի ժամ առաջ նոյն շրջանակին եւ շրջականերուն մէջ գտնուող Հայերը զրկեն իրեն:

Կառավարութիւնը նուազ անհամբեր չէր: Այդ անհամբերութեան պատճառը ցոյց տալու համար պիտի ստիպուինք շեղիլ մեր նիւթէն, եւ ասիկա առիթ մը պիտի ըլլայ մեզի՝ պատմութեան էջի մը լուսարանութեան համար:

* * *

Տարտանէլի կոիւններուն դադարումը զոր ժէօն-թիւրք կառավարութիւնը իրր օսմանեան պատմութեան ամէնէն փայլուն յաղթանակը պանծացուց, չատ սկեպտիկ թողուցած էր թուրք ժողովուրդը: Որովհետեւ կորուստը զարհուրելի եղած էր: Թուրք բանակին լաւագոյն եւ ստուարագոյն մասը փճացած էր անգլիական կրակին տակ: Պօլիս՝ մէկ ծայրէն միւսը հիւանդանոցի վերածուած էր: Վիրաւորները հազարներով կը հասնէին ամէն օր, եւ վերջը չէր դար: Երբ Անգլիացիք քաշուեցան, — ոչ ոք հաւատաց թէ փախած են, ինչպէս կը յայտարարէր կառավարութիւնը, — նեղուցները պաշտպանող բանակէն այնքա՛ն քիչ բան մնացած էր որ կառավար-

րութիւնը չկրցաւ անոնցմէ աչքի զարնելիք խումբ մը գոյացնել՝ Պօլսոյ մէջ յաղթական զօրանցք մը կատարելով վերարժարժեւոր համար մարելու վրայ եղող թուրք դիմադրութեան ոգին։ Անգլիոյ, եւ առ հասարակ համաձայնական երկիրներու հանրային կարծիքը թերեւս հիասթափուած մնաց այդ արշաւանքին անյաջողութեան նկատմամբ, բայց կրնան վստահ ըլլալ որ օսմանեան կայսրութեան տրուած գերագոյն հարուածը եղաւ ատիկա, որովհետեւ բոլորովին փճացուց Անատօլիցի թուրքերէ կազմուած այն ընտրեալ ու կորովի բանակը որ թուրքիոյ զօրութեան առանցքն էր, ինչպէս եղած է դարերէ ի վեր, եւ որ այս անգամ, արմատէն զարնուած, թերեւս ա'լ բնաւ չկարենայ վերակազմուիլ։ Առանց Տարտանէլի արշաւանքին՝ Պաղտատի ու Պաղեստինի յաղթանակները թերեւս չիրականանային։

Անգլիացեաց քաշուելէն ետք՝ երկար ամիսներ այլեւս թուրք բանակի խօսք չկար։ Պաշտօնական զեկոյցները լուռ էին միանգամայն բոլոր ճակատներուն համար։ Բայց պարտութեան լուրերը, որքան ալ խստիւ դադտնի պահուէին, դարձեալ կը հասնէին թուրք ժողովուրդին։ Գիւթ-էլ-Ամարայի վերադրաւումն ու զօրավար Թաուզէնտի անձնատուութիւնը միջոց մը նորէն խանդավառեցին թուրք ժողովուրդը, բայց շուտով վրայ հասաւ Պաղտատի անկումը, եւ թուրք պաշտօնական զեկոյցները նորէն վերածուեցան լակոնական «Ճակատներուն վրայ նորութիւն չկայ» յուսահատեցուցիչ քիչէին, որով ծանուցուած էին անցեալ բոլոր պարտութիւնները։

Ամբողջ այդ շրջանին՝ օսմանեան հանրային կարծիքը Եւրոպայի մէջ ձեռք բերուած գերմանա-

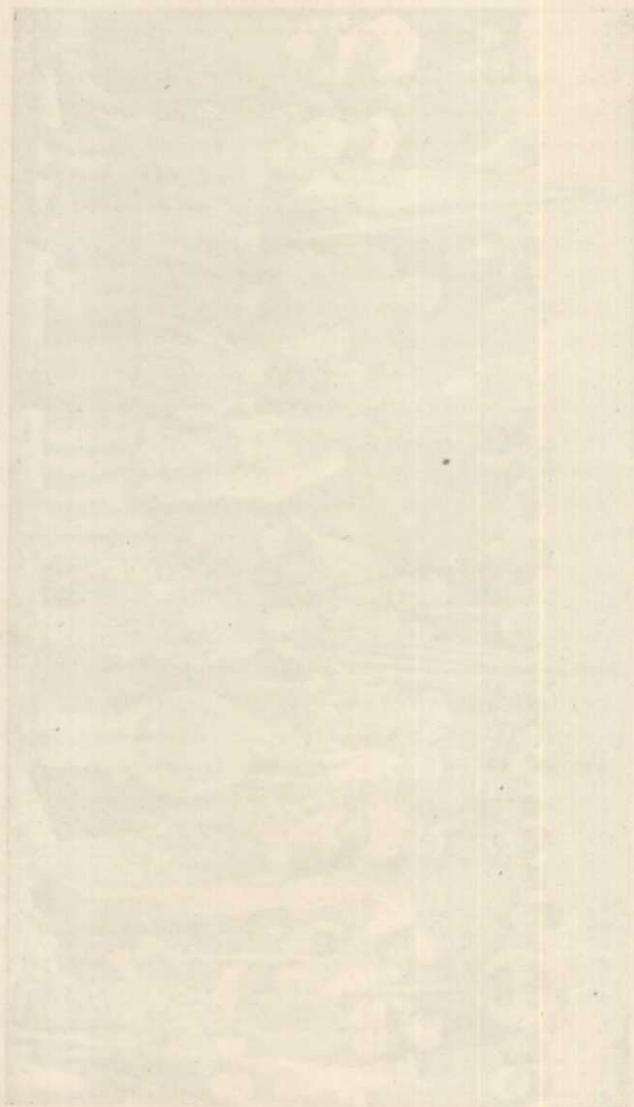

Գերման սպաներէ կազմուած ժողով մը՝ Արաբները
Անգլիացւոց դէմ գրգռելու համար .

Սրբազան պատերազմի (Ճիհատ) հանդիսաւոր հոշակումը .

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

կան յաղթանակներու լուրերով օրօրուեցաւ: Թուրքերը կը կարդային այդ լուրերը եւ կը հարցնէին իրարու. — «Այս ամէնը աղէկ, բայց մե՞նք ինչ կ'ընենք»: — Երկրին գրեթէ կէսը թշնամիին ձեռքն էր: Կառավարութիւնը յայտնարար կը ներդուէր: Միանգամայն մարդու եւ դրամի պէտք ունէր, բայց իրեն խայծը կը պակսէր՝ ժողովուրդը նոր զոհողութեան մը մղելու համար: Այդ խայծը՝ նորէն Գերմանիան էր որ տուաւ իրեն, «Ելլորըրմ» բանակին կազմութեան գաղափարը մէջտեղ դնելով:

Այս բանակը Պաղտատը պիտի վերագրուէր: Գերմանները շուտով յաջողեցան Թուրքերուն անմտութիւնը հրապուրել՝ Սալիֆայութեան այդ նշխիրական քաղաքը Անգլիացուց ձեռքէն ազատելու հռանկարով, եւ ատոր շնորհիւ յաջողեցան դերագոյն տուրքի մը մղել թուրք ժողովուրդը, նոր կազմուելիք բանակին անունով: Այդուր՝ խորհրդանշանական անուն մը տուեր էին անոր, — «Ելլորըրմ» (կայծակ), — եւ կը հաւաստէին թէ կայծակի մը արագութեամբ պիտի սլանայ «Բիւրիցս ատելի անիծած ազգին» վրայ, — ինչպէս կը կոչէին Անգլիացիները, եւ նուիրական քաղաքը պիտի ազատէ անոնց սրբապիղծ ձեռքերէն: Զօրավար Ֆալքէնհայմ, Ռումանիոյ յաղթականը, անձամբ պիտի վարէր գործողութիւնները, եւ անոր իբր գործակից կը յիշուէր Թուրք բանակին թերեւս կարողագոյն զօրավարը, Մուսթաֆա Բէմալ Փաշա, որ մեծ ժողովրդականութիւն չահած էր Տարտանէլի պաշտպանութեան օրերուն:

Երբեք Գերմանիա այնքան չէր աշխատած թուրք եւ արաբ ժողովուրդները Անգլիոյ դէմ գրգռելու. որքան աշխատեցաւ այդ «Ելլորըրմ» բանակին

կազմութեան օրերուն: Արշաւանքը արար ժողովուրդին մօտ համակրելի դարձնելու համար, գերման սպաներ արարական տարազով հանդիսութիւններ կը սարքէին Հալէպի մէջ եւ ամբողջ Պաղտատի գիծին վրայ, բեմեր կը յարդարէին՝ որոնց ճակատը խոշոր դրերով կ'երեւար «Gott strafe England!» («Աստուած պատժէ Անգլիան») վերտառութիւնը, ինչպէս ցոյց կուտայ այս աշխատութեան ընկերացող լուսանկարներէն մէկը (Պատկեր No. 8.): Կը ջանային Պաղտատի վերադրաւումը խտնել մը դարձնել նաեւ Արար տարրին համար: Հիքմէթ Պէյ անուն չէրքէս մը(1) յատուկ պաշտօնով դրկուած էր Միջագետքի անապատները, արար չէյխերն ու ցեղապետները ձեռք անցընելու եւ անոնց վրայ հսկելու համար: Իր ջանքերուն շնորհիւ այն կողմերը գտնուող թափառիկ Արարներու (Ene'ze') նշանաւորագոյն պետը՝ Շէյխ Հաշիմ, որուն ազդեցութիւնը կը տարածուէր Եփրատի բովանդակ գիծին երկայնքը, խոստացած էր աջակցիլ «Եւրոբրմ» բանակին:

Շէյխ Հաշիմ խորամանկ մարդ մըն էր: Կը հաստատմ որ Անգլիացւոց ալ նոյն խոստումը ըրած էր, եւ անոնցմէ ալ դրամ կ'առնէր: Վերջէն՝ այս մարդը Հալէպ եկաւ եւ մեծ պատուի ու նուէրներու արժանացաւ Մուսթաֆա Բէմալ Փաշայի կողմէ:

(1) Այս Զերէէը պատերազմին սկիզբը իբր կամաւոր կըռուեր էր Կովկասի ճակատը: Վերջին ժամանակ մը Տիարպէֆիքի ոստիկանութեան Տնօրէն եղաւ, յետոյ ստացաւ այս պաշտօնը որուն կ'ակնարկեցնէ: «Աւելի ետքը զինքը զրկեցին Դամասկոս, շրջականերու Զէյթնները Անգլիացւոց դէմ կռուի մղելու համար: Հալէպ վերադարձին, ոստիկանութեան Տնօրէն կարգուեցաւ, եւ Անգլիացւոց քաղաք մտնելէն օր մը առաջ ինք ալ փախաւ ուրիշ Թուրք պաշտօնեաներու հետ:

Հալէպի անկումէն քանի մը օր առաջ ալ նոյն քաղաքն էր: Եկած էր իր ծառայութիւնը մատուցանելու Մուսթաֆա Քէմալ Փաշայի որ Պաղեստինի պարտութենէն փախած՝ Հալէպ կը մնար Գերմաններուն մեկնումէն ետք: Շէյխ Հաշիմ այդ առթիւ 10,000 հրացան ու ռազմանիւթ ստանալով դարձաւ անապատ:

Գերմաններուն կողմէ նոր չէր ատելութեան այս դաստիարակութիւնը Անգլիացոց դէմ: Ճիհատի (նուիրական պատերազմի) հրատարակութիւնը որուն զլիաւոր թելադրիչները եղան, իրենց ձեռքը պատրուակ մը դարձած էր մասնաւորաբար Աբար տարրը գրգռելու Անգլիացոց դէմ, եւ այդ մտքով Գերմանիոյ մէջ հրատարակեւ էին արարերէն զըրբոյկ մը զոր ամէն Գերման, նոյն իսկ Գերմանուհիները, պաշտօն ստացած էին տարածելու արարական ոստաններու մէջ: Հալէպ՝ Տիկին Քօխն էր որ այդ գործը կատարեց: Ամէն տեսակէտով նշանաւոր կին մըն էր ասիկա, որուն ամուսինը 30 տարիէ ի վեր Հալէպի մէջ կը գործէր իբր ներկայացուցիչ գերմանական Luticke առեւտրական տան: Բարի մարդ մըն էր, բայց ամէն կարեւորութիւն կը կորսնցնէր կնոջը մօտ, այնքա՛ն որ զինքը ներկայացնելու համար կ'ըսէին սովորաբար. — «Պ. Քօխ ... Տիկին Քօխի էրիկը»: — Տիկին Քօխ սկիզբները զարհուրելի ատելութեամբ մը լեցուած էր նաեւ Հայոց դէմ, բայց այն ահաւոր թշուառութիւնը որուն աւելի ետքը ենթարկուեցաւ Հայ ժողովուրդը, զինքը այնքա՛ն յուզեց որ միջոց մը ձեռքը խարազան մը առած Հալէպի փողոցներուն մէջ կը ծեծէր Հայ խոշտանգող ոստիկանները: Նոյն իսկ ժամանակ մըն ալ

يجب تشكيل جمعيات سرية وجهرية في البلاد الإسلامية
فدحل الوقت لأن يشكل كل قوم من الاقوام الإسلامية
جمعيات سرية وجهرية ويقوموا في وجه اعدائهم المستولين
معليين الجهاد عليهم لصونوا اوطانهم من غائلة الزوال وبهزروا
سنة الاستقلال ولعلموا اهم لا تسح لهم بعد ذلك فرصة تمكهم
من مثل هذا العمل .

يجب ان يعلموا منذ اليوم ان الجهاد المقدس قد اصبح فرصا
وان دم الكفار الذين في البلاد الإسلامية (ماعدا الدمين
والمستأمنين والحلفاء) اصح هدرا

يجب ان يعلموا ان الكافرين المستولين على البلاد الإسلامية
اصح قتلهم فرص عين سواء كان سراً او جهراً وبذلك نطق
القرآن العظيم هو له (فجدوهم واقتلوهم حيث تقفتموه
واولئك جعلنا لكم عليهم سلطاناً مبيناً)

ان من يقتل من المستولين على البلاد الإسلامية ولو كافراً
واحداً سراً او جهراً ثواباً مثل ثواب من احنا العالم الاسلامي
كله فيدعي أن يتعهد كل فرد من المسلمين في اى محل كان بقتل
ثلاثة او اربعة على الاقل من الكفار المستولين اعداء الله واعداء الدين؛
ببني ان يتعهد بذلك امام الله تعالى راحاً ثوابه من الله وحده
ولتلق المسلماته وان لم يكن له من عمل الخير سوى هذا

հաւաքելով խնամեց հայ որբերը, զորս կառավարութիւնը ձեռքէն առաւ վերջէն :

Այս կինն էր որ Հալէպի մէջ սկսաւ տարածել վերոյիշեալ արարելէն դրքոյկը, ուրուն 10-րդ էջին վերջին պարբերութիւնը կը յայտարարէր թէ հարազատ իսլամ, հետեւարար նաեւ՝ փրկութեան արժանի իսլամ չպիտի նկատուի այն որ առ նուազն չորս քրիստոնեայ չմեռցնէ : Եւ արարական չրջանակներու մէջ՝ քրիստոնեայ ըլլալով Անգլիացիք կը գտնուէին : Գիրքը այնքա՛ն ազմուկ եւ sensation հանեց որ թուրք կառավարութիւնը ստիպուեցաւ հաւաքել եւ ոչնչացնել բոլոր ցրուած օրինակները, Տիկին Գօխի քով մնացածներն ալ : Հազուադիւս օրինակի մը վրայէն լուսանկարելով կ'արտագրենք 10-րդ էջը որ կը բովանդակէ վերոյիշեալ ոճրագործութեան դրդումը (Պատկեր No. 9) :

Ահա այս պայմաններուն մէջ կը պատրաստուէր Պաղտատի վերադրաման ծրագիրը : Նոր կազմուելիք բանակը Եփրատի ուղղութեամբ պիտի իջնէր դէպի Միջագետք : Մէսքէնէ — Տէր Զօր ճամբան քանի մը օրերէ ի վեր կ'ուսումնասիրուէր Գերման սպաննելու եւ ճարտարագէտներու կողմէ : Խոշոր թուով հայ զանգուածներու ներկայութիւնը այդ գիծին վրայ՝ անհանգստութիւն կը պատճառէր անոնց : Մանաւանդ որ համոզուած էին թէ հայ զաղթականները յարարելութեան մէջ են Արար լըրտեսներու հետ զորս Անգլիացիք կը զրկէին Մուսուլի եւ Զօրի չրջանակներուն հետազօտութեան համար : Գերմանացւոց կողմէ եղած շարունակական դիտողութեանց վրայ՝ կառավարութիւնը հեռագիր հեռագիրի ետեւէ կը հասցնէր, այդ գիծին երկայնքը գտնուող Հայերը վայրկեան մը առաջ

իջեցնելու համար Զօր, ուր պիտի ջարդուէին անողորմ կերպով:

Թէ Գերմաններուն եւ թէ Թուրք կառավարութեան կողմէ այս մասին ցոյց տրուած փութկոտութեան մեծագոյն պատճառը սա էր որ Եփրատի այդ գիծը որուն վրայ բանակած էին Հայ դադթականներու տակաւին ստուարաթիւ մնացորդները, «Ելտըրըմ» բանակի պարենաւորման գիծն էր, անկէ պիտի անցնէին բոլոր թնդանօթներն ու ռազմամթերքը: Հայերը վտանգ մը կը նկատէին իրենց պարենաւորման ապահովութեան դէմ: Ժողովուրդ չէր այլևս այդ կողմերը մնացած հայութիւնը: Աւելի՛ մարդկային խեչերանքներ էին որոնք կը յամառէին չ'մեռնիլ՝ երբ այլևս ոչինչ կենդանի մնացած էր իրենց մէջ: Բայց այդ կասկածը, — անշուշտ դիտումնաւոր կերպով, — միշտ մնաց անոնց մասին, եւ ատոր համար կառավարութիւնը այնքան անհամբերութեամբ աշխատեցաւ Պաղտատի ճամբուն վրայ գտնուող Հայերը փճացնելու:

Դիւրին չէր կեանքը այդ պայմաններուն մէջ: Երեք տարի վերջ երբ այսօր կը մտաբերեմ այդ արհաւիրքի օրերը, ինծի անանկ կուգայ որ վերադարձ մը կ'ընեմ դէպի դժոխք, — ո՛չ այն դժոխքը որուն սարսափները աւելի զահանդական դարձնելու համար կրօնական մատենադիրներ իրար գերադանցելու ճգնեցան եւ զոր Տանդէ երգեց, — այլ անհունապէս աւելի ահաւոր բան մը, որուն զարհուրանքը անո՛նք միայն պիտի գիտնան որ այդ դժոխքը ապրեցան եւ որոնք երբեք չպիտի կրնան նկարագրել զայն, որովհետեւ մարդկային բարբառը անկարող է ասոր:

Բուն սոսկումը ծաւալեցաւ երբ սկսան պարպել Հալէպն ու շրջակաները, եւ այն տեղերը դտնուող հայ ժողովուրդը իջեցնել Մէսքէնէ: Կարաւաններուն վերջը չէր դար: Պապ, Մաարա, Մումպուճ ամբողջովին պարպուած էին: Առանց եղանակին խռտութեան նայելու՝ ծեծելով ծեծելով, յաճախ հետիտն, քիչ անգամ միայն ուղտերով կամ էջերով կը քշէին Մէսքէնէ: Այնտեղ ալ կենալու հրաման չկար: Դէպի Տէր Զօր: Այս էր կարգախօսը:

Եփրատի այդ գիծին վրայ դտնուող գաղթականներուն մեծ մասը Պօլսոյ շրջականերէն, Ռօտօթօն, Նիկոմիդիայէն, Պարտիզակէն, Ատարազարէն, Կէյվէէն, Գոնիայէն, վերջապէս Անատօլի երկաթուղիի գիծին երկայնքէն տարադրուած հայերէ ու Կիլիկիցիներէ կը բաղկանար: Ճամբան կողոպտուած չէին, եւ անոնք որ տարուան մը կաշառքներէն, ծախքերէն ետք կարողութիւն ունէին տակաւին, նոյն իսկ իրենց զաւակներուն հացի դրամը զոհելով յուսահատօրէն կը կառչէին Մէսքէնէի կայքին, քանզի կը հասկնային թէ վտանգ մը կար վար իջնելուն մէջ: Եւ ասիկա կ'ընէին՝ առանց վրատահութիւն ունենալու թէ մինչեւ վերջը պիտի կըրնան մնալ հոն: Օր մը չէ օր մը՝ իրենք ալ պիտի քշուէին: Բայց վերջապէս ժամանակ կը չահէին: Ո՞վ գիտէ, թերեւս վերջը կուգար: Այն հաւատքն ունէին թէ օրերը յղի են: Իրօք երկունքի օրեր էին, բայց դեռ քանի՞ տարիներ պիտի տեւէր այդ չըլլալիք երկունքը. . .

Ամէն մարդ մտահոգ էր թէ ինչո՞ւ կ'ըլլար այս նոր տեղահանումը եւ թէ ինչո՞ւ Զօր կը քշէին ժողովուրդը: Բայց վրդովման աւելի մեծ պատճառ մը կար: Բէս-Իւլ-Այնի ջարդերուն լուրը հասեր էր

նաեւ Մէսքէնէ: Ամիսներ տեւող կոտորածը չէր կրնար զաղտնի մնալ նոյն իսկ անապատին մէջ: Արարներու կողմէ բերուած հատուկտոր տեղեկութիւններէ հասկցած էինք որ այնտեղ գտնուող զրեթէ բոլոր Հայերը սպաննուած են: Միւս կողմէ՝ Մէսքէնէի Միւտիրին հետ մտերմացած կարգ մը մարդիկ կը հաւաստէին թէ Հալէպէն «գէշ» հրահանգներ կուգան: Ընթացիկ լեզուին մէջ «գէշ» ածականը մեծ բան չի նշանակեր. բայց այդ արհաւիրքի օրերուն՝ այդ մահուան ոստանին մէջ՝ «զարհուրանք»ին մէկ հոմանիշն էր: Լուր ելած էր տակաւին թէ այլեւս Եփրատի աջ եզերքէն չպիտի զրկուին զաղթականները, այլ ձախ ափունքէն, եւ ասիկա արդէն մահուան դատապարտութեան պէս բան մըն էր մեկնեյիք կարաւաններուն համար, որովհետեւ այդ ափունքէն մինչեւ Բաքա՝ մարդիկ պիտի բռնադատուէին անցնիլ բոլորովին անջրդի անապատներէ, որոնց մէջ անպայման պիտի մեռնէին տաքէն, ծարաւէն, անօթութենէ: Էլ ճէգիւրէի չրջանակը, — ինչպէս կը կոչուի Եփրատի ձախ եզերքը, — գերեզմանի ճամբան էր(2):

(2) Հալէպի անկումէն ետք՝ Մումայունի Բեթիի Տնօրէնին հետ լուր զրկեցի Մէսքէնէի այն ատենուան Միւտիր Հիւսէին Էֆէնտիի, որ Մումայունցի Զեքէս մըն էր, քովը գտնուած պատուագրերը առնելու համար: Հիւսէին Էֆ. իսկոյն Հալէպ ինծի եկաւ. եւ այդ առթիւ երդումով հաստատեց թէ Հալէպի գաղթականներու վարչութիւնը, որուն գլուխն էր այդ միջոցին Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ, իրեն հրահանգ տուած էր գաղթականները Եփրատի ձախ եզերքէն զրկելու, որպէս զի մեծ մասամբ փնանան եւ Զօրի մէջ առնոց ամբողջութիւնը ջարդելու ծրագիրը դիւրանայ: Վերջէն՝ բոնի իրմէ ետ առերէին այդ պատուագրիւր:

Սոսկումը իր ծայրագոյն աստիճանին հասաւ երբ սկսանք պզտիկ տղաքը իբր լրարեր գործածելով տեղեկութիւն ստանալ Տէր Զօրէն:— «Վար մի՛ իջնէք, փախէ՛ք»:— Այս էր մեզի հասած անփոփոխելի տեղեկութիւնը: Եւ անոնք որ մեզի կուտային այս խորհուրդը, կը զգացնէին թէ իրենք ինկած են ցանցին մէջ, չպիտի կրնան ազատիլ, պիտի ջարդուին անխուսափելի կերպով:

Պապէն իջնող գաղթականներ զարհուրանքը բուրրովին աւելցուցին, իրենց հետ բերելով հեռագրի հետեւեալ օրինակը՝ զոր հոն ձեռք անցուցեր էին, եւ զոր Հալէպի Ընդհանուր Դատախազութիւնը, զատական նախարարութեան հրահանգով, կը զըրկէր Պապի գալմազամ Շաֆի Պէյի(3):

«Խիստ ստիպողական եւ գաղտնի.

«Նոյն իսկ ռերագործութեամբ դատապարտուած կամ ամբաստանուած եւ ուստիկանութեան կողմէ՛ անբալկալուած Հա-
«յերը բանտերը մի՛ պահէ՛ք, իսկոյն առաջ
«(Տէր Զօր) զրկեցէ՛ք(4)»:

Բան մը կը դառնար անշուշտ: Այդ վար զրկուելուն մէջ ապահով մահ մը կար որ նոյն իսկ ոճրա-

(3) Զարմանալի մարդ մըն էր ասիկա: Ողջերուն չէր դըպչեր, բայց ձեռքը գաւազան մը առած՝ շարունակ մեռելները կը ծեծէր բսկով.— «Անպիտա՛ն շուն, դիտմամբ հոս մեռար որ օր մը երբ մեռք ալ ձեզի պէս ըլլանք, որովհետեւ պիտի ըլլանք, տեսնես, ամանկ չէ՞»:

(4) Զինադադարէն ետք՝ Հանքնի նախորդ հեռագրական Տնօրէն Պ. Էվիխանեան Հալէպի մէջ անձամբ մեզի յայտնեց թէ ինք այն ատեն Պապ կը գտնուէր եւ թէ այդ հեռագիրը ինք հաղորդեց տեղւոյն Հայ գաղթականներուն, որպէս զի ամէն մարդ իր զլխուն ճարը նայի:

գործները հոն կը քշէին ազատ, առանց հսկողութեան: Ասիկա կ'ենթադրէր որ ջարդը ընդհանուր պիտի ըլլար: Ամէն մարդ կը հասկնար գլխուն գալիքը, բայց ա'յն աստիճան ահաւոր բան մըն էր որ չէր համարձակեր անոր վրայ խորհելու:

Ազգաւոր կը զգայինք մանաւանդ այն չարաշուք ու յանձնապատան խանդավառութենէն որով տողորուած էին մեր շուրջը գտնուող թուրք պաշտօնեաները: Ոչ մէկուն հետ կը խօսուէր այլեւս: Հասարակ ժանտարմաներն անգամ աւելի լկտի, աւելի աներես դարձած էին: Տեսակ մը սպառնալից քմծիծաղ անպակաս էր իրենց դէմքին վրայ, եւ չընական հեղնութիւնը որով կը թունաւորէին իրենց նոյն իսկ ամենէն սովորական խօսքը, ի գուր կը ջանար քօղարկել այն բոլոր ոճրագար մտածումները որոնք բոյն դրած էին իրենց գլխուն մէջ: Սանդավառ էին մանաւանդ անով որ այլեւս խոր, անայլայլ, անեղծելի հաւատք մը լեցուցած էր զիրենք թէ անպատիժ պիտի մնան բոլոր այն ոճիրներուն համար զորս գործեր էին, եւ այն նոր ոճիրներուն համար ալ զորս պիտի գործէին:

Իրենց ակնարկը մագիլներու պէս կը կառչէր մեզի, իբր թէ ամէն մէկ նայելուն միտի փերթ մը փրցնել ուզէին: Յաղթանակին հեռապատկերը զոր կործանած Ռուսիայէն հասնող ապշեցուցիչ լուրերը եւ առ հասարակ պատերազմի բոլոր ճակատներուն նկատմամբ գերման ջնարակով տրուած տեղեկութիւնները օր օրի ապահով կը դարձնէին, ցնորեցուցիչ վայրագութեան մը ժահրը կը ներարկէր իրենց բնածին բարբարոսութեան: Այնքա՛ն անյառ կ'երեւային զերագոյն սպանդին որ կարծես առանց

մարդասպանութեան ապրիլը այլեւս անհնար էր իրենց համար :

Շատ անգամ, դիւային հեղեղութեամբ մը, մեզի ցոյց կուտային Հնդիկ, բայց մանաւանդ Անգլիացի գերիններու խումբերը որոնք այդ կողմերէն քշուելով կը տարուէին դէպի Նիսիպիւն, երկաթուղիի շինութեանց մէջ աշխատելու : Ատոնց վիճակը մերինէն տարբերութիւն չունէր : Օրերով անօթի մընացած, մեծ մասամբ թանջքէ բռնուած եւ քայելու անկարող էին : Կը քաշքշուէին ճամբաներուն երկայնքը, եւ շատեր կ'իյնային հոս ու հոն՝ յաճախ հրացանի բունի հարուածներու տակ : Ոչ կօշիկ կար ոտքերնին, ոչ հագուստ վրանին : Վտիացած, կորացած, կմախացած, աւելի ստուերներ էին քան մարդկային էակներ : Եւ թուրքերը, անոնց հետ նաեւ ու անոնցմէ աւելի՝ Գերմաններ, այդ թշուառներու կարաւանները մեզի ցոյց տալով կ'ըսէին .

— Ահա՛ ձեր պաշտպանները, ահա՛ այն մարդիկը որոնց կը համակրէիք եւ որոնց համար զոհուեցաք . . . ըսէ՛ք, ըսէ՛ք, որ դան ձեզ ազատեն . . .

Ի՞նչ յուսահատութեան օրեր կը սկսէին . . .

Ա՞յս պիտի ըլլար արդիւնքը, ասոր համա՞ր տոկացեր էինք այն անվերջ ու ցաւազին ամիսները, ասո՞ր համար տարեր էինք այն բոլոր տառապանքն ու նախատինքները, բոլոր սիրտհատնումներն ու մահուան դողերը, բոլոր զրկումները, բոլոր չարանքը, բովանդակ զուլումը. . .

Եւ այն հարիւր հազարաւորները որոնք ինկած էին. . . եւ այն միւս հարիւր հազարաւորներն ալ որոնք իյնալու վրայ էին. . .

Եւ այն բոլոր կոյսերը որոնք տակաւին իբր կոկոն չբացուած՝ պատուութեւ, փեթոտութեւ՝ բարբա-

բիկ բազուկներու մէջ բղիկ բղիկ միանգամայն ցաւի ու ամօթի նոպաներով կը ճուային ամիսներէ ի վեր . . .

Եւ այն բոլոր կիները որոնք ամենախայտառակ գերութեան մը մէջ կը տուայտէին, իրենց կորած անցեալին, իրենց կորած փարթամութեան, իրենց կորած պատուին, — ցեղին բովանդակ պատուին, — իբր կենդանի դամբաններ . . .

Եւ այն բիւրաւոր որբերը, ցրուած անապատին մէկ ծայրէն միւսը, գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ, մասամբ արարացած, աւելի մեծ մասամբ լղբւորւած, վատասերած, կորած ո՛չ միայն ցեղին այլ մարդկութեան ալ համար . . .

Եւ այն օճախները որոնք քանդուեր էին, այն չէն ու ծիծղուն ոստանները որոնք աւերակներու վերածուեր էին, եւ ցեղին դարերու հարստութիւնն ու բարօրութիւնը որոնք հալեր էին այդ զարհուրանքին մէջ, եւ տակաւին այն նուիրական սրբավայրերը, բոլոր վանքերը ու նաեւ բոլոր գերեզմանները որոնք պղծուեր, կամ ախոռի վերածուեր էին . . .

Այս ամէնը ուրեմն պարա՞պը գացեր էին . . . ուրեմն ոճիրը, — մարդկութեան մեծագոյն ոճիրը, — իր ապաշաւը չի՞ պիտի ունենար . . . եւ այս բոլոր ոճրագործները, բոլոր բռնաբարիչները, բոլոր բարբարոսները, բոլոր հրէշները, — որովհետեւ այլեւս մարդկային չէր իրենց պատճառած չարիքը, — ա՜նպատի՞ժ պիտի մնային . . . :

Պարզապէս խենթութիւն կուգար մեր վրան, եւ չատեր խենթեցան արդէն :

Ո՞ր կողմ նայիլ՝ փրկութիւն մը հայցելու համար : Երկար ատեն կար որ աչքերը այլեւս վեր նա-

յելու բնագրական վարժութիւնն անգամ կորսնցուցեր էին. ա՛լ ոչ ոք երկինքէն բան մը կը յուսար. կը վախնային որ ան ալ իրենց վրայ կը փլչի, որովհետեւ ո՛չ միայն մարդիկը, այլ ամէն բան իրենց թշնամի էր, նոյն իսկ ջուրը, քարերը, աւազը, հողը: Ամէն կողմէ եւ ամէն բանէ, մարդոցմէն՝ ինչպէս տարբերէն՝ մօտալուտ սպանդին արհաւիրքը կը բղխէր իրր առատահոս ջրվէժէ մը:

Ու մարդիկ ապշեր, խելոներ, գլխիկոր մնացեր էին՝ միանգամայն ամէն կողմէ պաշարուած մահուան սպառնալիքով, այնքա՛ն իրական եւ բարախուն որ կարծես իրենց կը հպէր՝ ինչպէս դաշոյնի մը շեղբը, ինչպէս հրացանի մը գնդակը, ինչպէս ճոկանի մը գունտը: Բոլորին ալ մտածումները անոր վրայ էին: Ամէն ձայն, ամէն արձագանգ, նոյն իսկ կեանքի ու բնութեան ամենէն ընտանի արտայայտութիւնները, — նորածինի մը ճիչը, պառաւի մը մօլտուքը, կանացի աւաչ մը, հիւանդի մը հռնդիւնը, տղու մը ծիծաղը, բոլոր հառաչանքները, — մանաւանդ հառաչանքները, որովհետեւ ամէն մարդ կը հառաչէր, — հովին սոյլը, Եփրատը՝ իր դաւաճան կարկաչով, շուներու հաչիւնը, ագռաւի մը կրկնոցը, բոլորը, բոլորը, իսկոյն մահուան դադափարով կը թարգմանուէին: Անիկա ամէն տեղ եւ ամէն բանի մէջ էր, — մահուան դադափարը, — աւելի ահաւոր ու զահանդական քան նոյն իսկ մահը, որովհետեւ մահը չ'ապրիր, կը զարնէ կայծակի պէս ու կայծակի պէս ալ կ'իյնայ, մինչդեռ այդ դադափարի ձեւին տակ՝ այդպէս յաճախանք մը դարձած՝ անիկա այլեւս կենդանի մահն էր, կ'ապրէ՛ր, յամբարար՝ կարծես իբր զրօսանք մը կատարելով անէացման իր քստմենլի աշխատութիւնը: Ա-

նոր ցանցին մէջ մարդիկ այնպէս էին ինչպէս մուկը կատուին կամ շոտ ճանկերուն տակ :

Ի՞նչպէս կը նախանձէինք անոնց վրայ որոնք մեռեր էին արդէն : Անոնք ապահովաբար աւելի բախտաւոր եղած էին քան մենք : Ինկեր էին տասնեակներով, հարիւրներով, հազարներով, բայց ինկեր էին՝ ամէնքն ալ դէպի Հիւսիս դարձած, յաւագոյն վաղորդայնի մը՝ մեծ, արդար ու շողշողուն ապագայի մը սրտապնդիչ յոյսին հրդեհը աչքերնուն մէջ : Իրենց վերջին հռիւծները, վերջին ակնարկը, վերջին գալարումը, վերջին հեւքը ողջոյն մըն էր դէպի այդ փայլուն ապագան, որ պիտի ծնէր վերջապէս՝ Համաճայնական Տէրութեանց յաղթանակէն : Որովհետեւ միշտ հաւատացին այդ յաղթանակին : Մեռեր՝ անէացեր էին, բայց ճիշդ յաղթութեան աւետիսին արբոնութեան մէջ իյնող զինուորի մը նման : Այդ աղուոր երազը կենդանի ու բարախուն մնացեր էր իրենց դիակնացած մարմինն մէջ, իրենց հետ թաղուած էր անապատին ամբողջ երկայնքը, յոյսի հունտերու պէս որոնց ապահով բողբոջման մասին վստահ էին այնքա՛ն որ նոյն իսկ իյնալնէն վերջ տակաւին այդ հոյակապ արշալոյսին արփինի ճաճանչները կը շողային իրենց գէմքին մեռելական դալկութեան վրայ :

Մինչդեռ մեր վիճակը հիմայ յոռեգոյն բան մըն էր քան իրենցը, որովհետեւ այլեւս լրումն էր, — լրումը առանց այդ զմայլելի հաւատքին մխիթարութեան : Յաղթական մեռեր էին անոնք : Մենք պարտուած պիտի իյնայինք :

Պառաւնէր մէջտեղ հաներ էին այն հողով լեցուած տոպրակները զորս իրենց հետ բերած էին հեռաւոր հայրենիքէն, — ճամբուն բոլոր մարտիրո-

սութիւններով եւ արիւններով ալլելու օրհնուած այդ հողը զոր պահեր էին ամէն բանի դէմ: Զգալով որ պիտի մեռնին, չունեցողներուն կը բաժնէին այդ հողը, հայրենիքին սրբազան մասունքը, զոր կը զնէին իրենց կուրծքին վրայ, որպէս զի այդ օտարութեան մէջ մեռած ատեննին՝ զոնէ հայրենի հողին գիրկը ամփոփուելու պատրանքով փակեն իրենց աչուրները: Եւ տակաւին մարդիկ կան որ կը պընդեն թէ այդ հայրենիքը իրենցը չէ եղած: Խոնչ բան լաւագոյն կերպով մը պիտի հերքէր այս սրբապիղծ պնդումը, որքան այդ պառաններուն այս հոյակապ սէրը հայրենի հողին նկատմամբ:

Մարդիկ ալլելու մէկզմէկու երեսն անգամ չէին նայեր: Կը վախնային: Եւ արդէն՝ ի՞նչ հարկ իրարու նայուածքին մէջ կարգալու անվերաքննելի մահովճիւղ, երբ անիկա արդէն ամէն տեղ էր, — մըտածումներուն, ինչպէս զգայութեանց մէջ: Ամէնուն քով ալ արտեւանունքները յուլօրէն ու ծանրօրէն կը փակուէին ահագին դամբանաքարերու պէս, կը փակուէին աչքերու վառարանին մէջ տակաւին չհանգած յոյսի յետին կայծերուն վրայ:

Ու զարմանալի՜ բան որ այն զահանդական մըտածումն անգամ թէ ալլելու վերջն է... Մեծ Վերջը... ամէն բանի վերջը... չէր զօրեր գիրենք ըսթափեցնելու այն խոր թմբիւրէն ուր տակաւ կը մխրճուէին իրր դաւաճան ճախճախուտի մը մէջ: Իրօք մարդ կա՞ր այդ վրաններուն տակ, իրօք մա՞րդ էին այն ուրուային արարածները որոնք կը գալարուէին անոնց մէջ՝ համակուած խաղաղութեան այն անդիմադրելի տենչանքով որ մեզ կը լեցընէ մեծ վիշտերու ու մեծ վտանգներու ընթաց-

քին, բանտի ու նեղութեան մէջ, ցաւի ու ծանրագոյն հիւանդութեանց ընթացքին:

Բոլորն ալ ողջ — մեռելներ էին այլեւս: Ու չինչ, ոչինչ կ'ապրէր իրենց մարմնին կենդանի պատանքին մէջ, այլ միայն մահէն աւելի եղերական այն ահուկի բանը, — Մահուան Գաղափարը...

Եւ խաղաղութիւնը, այն տեսակ մը անասնական անզգայութիւնը որուն յանձնուեր էին իբր զագաղի մը, հաշիշն էր այդ անողոք գաղափարին դէմ:

* * *

Ի՞նչ կանցնէր այդ միջոցին պաշտօնական շրջանակներու մէջ: Նախ մէկի յիշողութիւններն են նորէն որ մեզ պիտի լուսարանեն այդ մասին:

Կառավարութիւնը, որուն բուն նպատակը Հայոց ընդհանուր բնաջնջումն էր, երբէք համամիտ չէր գտնուած որ Հայ գաղթականներ քաղաքներու մասնաւորաբար Հալէպի մէջ, կամ անոնց շրջակաները հաստատուին: Գիտենք արդէն թէ տարագրութեան որոշ, հաստատ վայր մը չկար Հայ գաղթականին համար: Կառավարութեան բոլոր հրահանգները միշտ կը յանձնարարէին. — «Կարաւաններու ընկերացնելով զրկեցէք»: — Այս անորոշ ասութեան իմաստը՝ «անապատները զրկեցէք» էր: Բայց նոյն իսկ անապատներուն մէջ հայ գաղթականները որոշ տեղ մը չունէին: Միշտ պէտք էին ելլել, քալել, երթալ, ո՞ւր, մարդ չէր գիտեր: Կը բաւէր որ տեղ մը չմնային երկարատեւ եւ քալելով քալելով հատնէին: Անոնք որ տակաւին այդ տաժանքին մէջ ապրելու յամառեր էին, որոնք կրցեր էին տոկալ այդ մշտնջենի տեղափոխութեանց, բան մը չէին շահած, որովհետեւ ճակատագրականապէս պիտի իյնային

Զօրի, Բէս-Իւլ-Այնի պէս սպանդանոցներ եւ իրենք ալ անոնց մէջ պիտի կոտորուէին:

Տակաւին «Եւլտըրըմ» բանակին գաղափարն իսկ չծնած, կառավարութիւնը Հալէպ զրկած էր հետեւեալ հրամանը.—

«No. 723.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«Նախապէս Հալէպի շրջակաները բնակեցուած Հայերը անյապաղ զրկեցէ՛ք իրենց «տարագրութեան վայրերը եւ այս մասին «տեղեկացուցէ՛ք:

«3 Դեկտ. 915. «Ներքին Գործոց Նախարար ԹԱԼԵԱԴ».

Նախմ Պէյ այս մասին կը գրէ իր յիշողութեանց մէջ.— «Գաղթականութեան սկիզբը՝ Հալէպի գոնէ չըջակայ գիւղերը բնակութեան վայր նշանակուած էին հայ գաղթականներու համար: Այդ գիւղերուն մէջ բազմաթիւ Հայեր տեղաւորուած էին: Շատերը աշխատանքի ալ սկսած էին: Այս հեռագրին վրայ՝ Հալէպի շրջակաները ձիաւոր ժանտարմաներ հանուեցան, որոնք հազար տեսակ կեղեքումներով սկսած գիւղերէն դուրս հանել ժողովուրդը եւ քչեցին զէպի Մէսքէնէ, ինչ որ անոնց մեծ մասին փճացումը եղաւ»:

Նախապէս տրուած հրամանի մը այս անակնկալ փոփոխութիւնը դիւրմբոնելի կը դառնայ՝ եթէ մտաբերուի որ կառավարութիւնը սկիզբները չատ զգոյշ ու չըջահայեաց վարմունք մը ունեցաւ Հայոց տեղահանութեան մէջ: Տակաւին չէր գիտեր թէ

պատերազմը ի՞նչ ելք պիտի ունենայ: Այս պատճառաւ՝ կ'աշխատէր երեւոյթները փրկելու, տեղահանութեան պատրուակին տակ ծածկուած ընդհանուր կոտորածի նպատակը քողարկելու: Բայց երբ ապահովութիւն զոյացուց յաղթանակին նկատմամբ, այլեւս պէտք չտեսաւ այդ կեղծիքին, եւ չիտկէ չիտակ ընդհանուր բնաջնջման հրահանգներ զրկեց: Ասոր համար է որ ջնջուեցաւ նախապէս տրուած այն հրամանը որ Հայ գաղթականները կ'արտօնէր Հալէպի շուրջը բնակելու(5):

Բայց ժամանակ անցնելով՝ այս խտուրթիւնը թեթեւցած էր, եւ Հայերու խոշոր խումբեր, հազար ու մէկ միջոցներով, մասնաւորաբար կաշառքով(6), հաստատուել էին Պապ, Մաարա, Մունպուճ գիւղաքաղաքները, եւ անոնց շրջանակին մէջ գտնուող գիւղերու եւ ագարակներու մէջ: Ասոնցմէ զատ՝ Եփրատի գիծին երկայնքը, մինչեւ Տէր Զօր, գաղթականներ կը գտնուէին Մէսքէնէի, Տիրսիի, Ապուհարրարի, Համամի, Բաքթայի, Սէպբայի, Տէր Զօրի, եւ ուրիշ քանի մը համեմատաբար աւելի անշան կայքերու մէջ: Ահա այս ամբողջ ժողովուրդն էր որ պիտի հանուէր Զօր քշուելու եւ ջարդուելու համար, այն միջոցին ուր «Երլտըրըմ» բանակը կը կազմուէր:

(5) Կ'արժէ այս առթիւ յիշել որ Հայոց ընդհանուր տեղահանութեան երաժամը տրուեցաւ Մարտէալ Մաֆէնգէնի կողմէ Ռուսական ճակատը ճեղքուելէն ետք, երբ այլեւս Ռուսիոյ ջախջախումը, հետեւաբար նաեւ վերջնական յաղթանակը ապահովուած երեւցաւ Թուրք կառավարութեան:

(6) Մի միայն Հալէպի մէջ մէկ երկու հարիւր հոգի խոռոք հարստութիւններ դիզեցին՝ Հայ գաղթականներուն ժամանկաւոր բնակութեան արտօնագիրներ հայրալիքի համար կառաք առնելով կամ կառաքի միջնորդութիւն ընելով:

«Երբ Մաարայի, Պապի եւ Հալէպի շըր-
ջակայ գիւղերուն մէջ նախապէս բնակեց-
ուած Հայերը քշելու հրամանը եկաւ,— կը
գրէ Նաիմ Պէյ,— գայմազամներուն ա'յն
աստիճան անգուք հրահանգներ տրուեցան
որ կարելի չէր արցունքը զսպել՝ զանոնք
կարդալով:

«Հալէպէն՝ հրաման կը տրուէր ժան-
տարմաներուն որ աշխատին նամբաներուն
վրայ անօթի ու ծարաւ ձգելով կարելի եղա-
ծին չափ պակսեցնել գաղթականներուն
քիւր:

1916 Յունուար 20-ին՝ Ապաիւլահատ
Նուրի Պէյ կը գրէր Պապի գաղթականներու
առաքման պաշտօնեայ Մուհարրէմ Պէյի.—

«No. 344.

«Կուսակալութեան կողմէ Զեր պատուա-
«կան անձին նկատմամբ գոյացած վստա-
«հութիւնը, եւ այդ վստահութեան վրայ
«հիմնուելով մեր պաշտօնատան կողմէ ձե-
«զի յանձնուած գործին կարեւորութիւնը կը
«զնահատէ անշուշտ: Պապի մէջ՝ ոչ մէկ
«Հայու մնալը պիտի արտօնէ: Գաղթական-
«ներու առաքման առթիւ ձեր կողմէ ցոյց
«տրուելիք խստութիւնն ու արագութիւնը
«միայն կրնան ապահովել այն նպատակը զոր
«կը հետապնդենք: Միայն քէ, պէտք է ու-
«շադրութիւն ընէք որ նամբաները դիակ չի
«մնան: Այս գործին համար ձեր կողմէ
«կարգուելիք մարդոց տրուելիք վարձքին

«առաւելագոյն քանակութիւնը իմացուցէ՛ք
«փութով» :

«Փոխադրութեան միջոցներ հայրայ-
«քելու մի՛ գրադի՛ք : Գաղթականները հե-
«տիոտն ալ կրնան երթալ :

«Այս օրերս մեզի դրկուած շաքաքական
«մահերու ցուցակը գոհացուցի՛չ չէ : Ատկէ
«կը հասկցուի որ այդ մարդիկը (Հայերը)
«հոդ շատ հանգիստ կ'ապրին :

«Գաղթականներու առաքումը պէտք չէ
«որ քամբորդութեան մը նմանի : Բողոքի,
«ողբի կարեւորութիւն մի՛ տաք : Կուսա-
«կալութեան կողմէ հարկ եղած տեղեկու-
«թիւնները արուեցան նաեւ գայմագամին :
Ջա՛նք բրէ՛ք :

«20 Յուն. 916. «ԱՊՏԻԻ ԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»

«Այս Մուհարրէմ Պէյն Պաղտատի նա-
խորդ ոստիկանութեան տնօրէնն էր, եւ
գաղթականներու առաքման համար կարգը-
ւած պաշտօնեաներուն մէջ ամենէն արիւն-
կզակը : Իրեն յանձնուած գործը շատ կարե-
ւոր էր, եւ որպէս զի ընչաքաղցութեան հե-
տեւանքով ներողամտութեամբ չվարուի,
150 ոսկի ամսական կուտային իրեն : Այս
մարդը շատ մեծ առաքումներ ըրաւ : Մի-
նակը պատճառ եղաւ որ հագարաւոր Հայեր
ամենաանողորմ կերպով մեռնին քամբա-
ները :

«Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ այս անողորմ
մարդուն գործակից տուաւ ձիաւոր ժան-

Հայ տեղահանեալներ՝ ձիու մը դիակին շուրջ .

Նիկիար հանրմ որ Հայ որբերը քրֆացնելու
գործին գլուխն անցաւ .

տարմաներու հարիւրապետ մը որ իրեն հետ Պապ տարաւ հետեւեալ նոր հրահանգը. —

«Պապի *զաղան* (գիւղաֆաղաֆ) Հայ «գաղթականներէն պարպելու առթիւ կա-
«տարուելիք խստութիւնները պատասխանա-
«տուութեան չպիտի ենթարկուին:

«ԱՊՏԻԻԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ».

«Այս հարիւրապետը, հետը առած 5-10 ժանտարմաներով, ամէն տեսակ ռմիքներ գործելէ չֆաշուեցաւ:

«Վերջին հրահանգին համաձայն, Պապի բոլոր գաղթականները 24 ժամուան մէջ տեղահան պիտի ըլլային: Ինչպէս որ կ'ուզէին այնպէս ելլէին: Ամէն պարագայի մէջ, այս տեղահանութիւնը իրենց մահուան պիտի յանգէր: Եղանակը ձմեռ, ոտքերնուն մինչեւ գլուխնին մերկ, այս վիճակին մէջ համբայ հանուելով, համբաներուն եզերքը կ'իյնային կը մեռնէին: Պապէն մինչեւ Մէսքէնէ՝ համբուն երկայնքը, արտերը, Հայու դիակներով լեցուեցան: Իրենց դիակներուն վրայ ափ մը հող անգամ չէր ծածկուեր: Դիակներուն մէջտեղ ձգուած ըլլալը իմանալով, կառավարութիւնը իրար անցաւ: Այդ դիակներուն օտարականներու կողմէ տեսնուած ըլլալը յիշելով, հրամայեց որ քաղուին: Բահ ու բրիչ հարուեցաւ: Մեռելաքաղնելու նշանակուեցան: Այս կերպով՝ իբր քէ ռորագործութեանց հետքերը ծածկուած կ'ըլլային:

«Մեռելակներուն ֆանակութիւնը ամէն տասնըհինգ օրը անգամ մը ծածկագրով կը

տեղեկագրուէր Պոլիս(7) : Ասիկա ալ կ'ապացուցանէ թէ գաղթականներու ընդհանուր Տեսչութեան փոխանորդութեան պաշտօնատունը բոլորովին ռերամիտ նպատակով մը հաստատուած էր» :

Բայց հակառակ այս ամէնուն, Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ զոհ չէր տակաւին : Գաղթականներու առաքումը իր պահանջած արագութեամբ չէր կատարուեր : Եւ անհամբեր էին վայրկեան մը առաջ անոնց գործը լմնցնելու : Պապի գալմաքամը Հալէպ կանչուեցաւ, խորհրդակցեցաւ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի հետ, եւ քանի մը օր ետքը՝ Նուրի Պէյ անձամբ, էյուպ Պէյի հետ Պապ գնաց : Ամենազարհուրելի տեղահանութիւն մը կատարեցին հոն, վերանները ալրելով, գաղթականներուն վրայ զէնք պարպելով : Միակ օրուան մը մէջ՝ էյուպ Պէյ 17,500 գաղթական քչեց առանց կառքի, առանց ջորիի, հետիոտն, անձրեւին տակ : Հարիւրաւորներ որոնք հիւանդ էին, չէին կրնար քալել, ինկան ու մեռան եւ իրենց դիակները մնացին ցեխին մէջ : Պապի բռնիկները, որոնք ալ անապատներուն ամէնէն ստորին ժողովուրդն են, նոյն իսկ մեռելները չէին յարգեր : Խումբ խումբ կուգային դիակներուն շուրջը կը խոնուէին, անոնց ծննդական գործարանները կը կտրտէին՝ այլեւս անըմբռնելի վայրագութեամբ մը :

Միւսնոյն տեսարանները տեղի կ'ունենային նաեւ Մաարայի մէջ՝ գալմաքամ Թէֆիք Պէյի առաջնորդութեամբ, եւ Մունպուճի մէջ՝ Թազապետութեան

(7) Այս բոլոր անցքերուն վերաբերող պաշտօնական հրապարակումն ու քղթակցութիւնները տեսնել մերկայ աշխատութեան յաջորդ գլխուն մէջ :

Տնօրէն Հիւսէին Ֆէհմիի կողմէ: Այս վերջինը անգամ մը, զարհուրելի կերպով ծեծելէ վերջ, ողջ ողջ թաղել տուաւ տասնամեայ մանուկ մը, որովհետեւ ճամբայ հանուած կարաւանէ մը փախչելով Մունպուճ վերադարձած էր(8):

Ճշմարիտ զարհուրանքի օրեր էին, որոնց ակնարկելով Նաիմ Պէյ կը գրէ.—

«Կառավարութիւնը կը պահանջէր որ Հայուն կեանքն ու պատիւը փնացուին: Այլեւս անոնց համար ապրելու իրաւունք, գոյութեան իրաւունք չէր մնացած: Թալէադ փաշա կը գրէր.—

«Դարերէ ի վեր Թուրքիոյ համար փոքր-«ճանգի տարր մը դարձող եւ վերջին ատեն-«նքս՝ բովանդակ օսմ. կայսրութիւնը ա-«րիւնի մէջ խեղդելու ջանացող Հայոց գո-«յութիւնը ապահովել ուզողները իբր հայ-«րենիքի դաւանան պէտք է պատժել տար-«քեր պատրուակով մը եւ պատկանեալ պաշ-«տօնեաներուն տեղեկացնել գաղտնա-«քար(9):»

Իր յիշողութեանց այս մասին մէջ Նաիմ Պէյ արձանագրած է կարգ մը իրողութիւններ որոնք ցոյց կուտան թէ կեղբոսին կողմէ դրկուած այս յաջորդական ոճրագործ հրահանգները ի՞նչ տեսակ դրու-

(8) Անգլիացիք՝ Հալէպի մէջ ձեռքակալեցին ու բանտարկեցին գայն: Մաարայի գայմագամ Թէֆիզ Պէյն ալ այդ միջոցին դատի ենթարկուեցաւ:

(9) Այս մասին ուրիշ հեռագիր մը պիտի տեսնուի մեզ-կայ աշխատութեան յաջորդ գլխուն մէջ:

*Թիւն մը ստեղծած էին Հայոց համար: Այդ իրողո՞ւ
Թիւններէն մէկ քանին միայն կ'արտագրենք. —*

«Թիֆլիսին սաստկացած մէկ պահուն,
— կը գրէ Նաիմ Պէյ,— Հալէպի մէջ գաղ-
թականներու առաքումը ա՛յն աստիճան
սաստկացաւ որ ռստիկաններն ու ժանտար-
մաները տուններէն ֆաշֆշելով դուրս կը հա-
նէին եւ խոզ կապելու պէս չուաններով կաշ-
կանդելով կը ֆշէին Աստուծմէ՛ գատ ուրիշ
ապաւէն չունեցող խեղճ Հայերը որոնք մահ-
ուան վախէն պահուրտած էին: Օր մը, խեղ-
ճին մէկը, աղերսագիր մը տալով կը յայտներ
թէ տանը մէջ Թիֆլիսէ բռնուած ամբողջ ըն-
տանիքը փողոց նետելով՝ աղբիւսի կառֆե-
րուն մէջ լեցուցեր եւ ֆաղֆէն դուրս՝ Գար-
լըֆ դրկեր են: Թշուառ մարդը կը պաղա-
տէր, կուլար, գոնէ 10 օր ալ ֆաղաֆ մնալու
արտօնութիւն կը խնդրէր: Խեղճը չէր գի-
տեր որ մահուան դատապարտուած է: Ոչ ոք
պիտի մեղքնար զինքը: Իմ պաշտօնավարու-
թեանս շրջանին 10000 աղերսագիր տրուե-
ցաւ մեր պաշտօնատան, հայ գաղթականնե-
րու կողմէ՛ անոնցմէ՛ նոյն իսկ տասը հա-
տին նկատի առնուիլը չտեսայ:

Տիարպէֆիրցի անոք կնոջ մը ձեռքը՝
հայկական զինանշանը (10) ներկայացնող

(10) Այս զինանշանը կրող ամէն տեսակ առարկաներ ու
պատկերներ Թուրքիոյ ամէն կողմը փողոցներու մէջ ազատ-
րէն կը ծախուէին Սահմանադրութեան վերհռչակումէն ետքը:
Տեղահանութեան միջոցին՝ մահուամբ պատժուեցան բոլոր ա-
նոնք որոնց ֆովէն այդ կարգի առարկաներ ու պատկերներ
գտնուեցան:

պնակ մը կը տեսնեն: Կինը՝ պնակին հետ՝ գաղթականներու ընդհանուր Տեսչութեան բերուեցաւ: Հարցուցին իրեն թէ ուրկէ՞ առած է այդ պնակը: Կինը պատասխանեց թէ վաղուց իրենց տունն էր եւ թէ անոր ե՞րբ բերուած ըլլալէն տեղեկութիւն չունի: Ժամատարմրիի պաշտօնատունը ուր տարին վերջէն, այս կինը մասնաւոր խուցի մը մէջ բանտարկելով ուր տասը օր տանջեցին որպէս զի հասկնան թէ ուրկէ՞ առած է այդ պնակը: Բայց խեղճ կինը չէր գիտեր: Այդ տանջանքներուն մէջ, որոնց կ'աւելնառ նա եւ անօթութիւնը, մեռաւ վերջապէս:

«Պապ-Իւլ-Ֆարանի(11) ռստիկանութեան ֆոխսէր Ֆէյզի Էփէնտի գիշեր մը ժամը ուրիշն՝ ձիւտէյտէ քաղը երթալով տունէն հանեց Էնկիւրիցի հայ ֆահանայ մը եւ Գարլըֆ տարած միջոցին գնդակահար: Ընելով սպաննեց զայն: Քահանային դիակը՝ զօրանոցին կողմը գտնուող իսլամ գերեզմանատունը քաղուեցաւ, եւ հետեւեալ օրը պաշտօնապէս այս մասին տեղեկութիւն տրուեցաւ գաղթականաց ընդհանուր տեսչութեան:

«Արտաշէս անուն մէկը իբր կասկածելի մատնուած էր: Երկար ժամանակ փնտռեցին զինքը ու չգտան: Վերջապէս՝ եղբայրը ձերբակալեցին եւ հսկողութեամբ դրկելով

(11) Պապ-Իւլ-Ֆարան՝ Հալէպի մէկ քաղն է: Իսկ ակնարկուած ռստիկանութեան ֆոխսէր Ֆէյզին՝ Հալէպի մէջ Հայոց դէմ գործուած ռմիքներու մեծագոյն հեղինակներէն մէկը:

նամբան սպաննեցին խեղճը որ բնաւ յանգանք հունէր:

«Ահա այսպէս Հալէպի մէջ ասոնց նման հազարաւոր տռամներու վկան ըլլալէ ետք, իբր գաղթականներու առաքման պաշտօնեայ Մէսքէնէ դրկուեցայ: Մեկնած աւետնս էյուպ Պէյ զիս կանչեց:

«Նախմ էփէնտի, ըսաւ, Մէսքէնէ դըրկուած առաքման պաշտօնեաներուն ոչ մէկէն օգուտ տեսանք: Դուն գործին մէջ գրտնուեցար, եկած հրամաններուն տեղեակ ես, նայէ՛ որ այդ մարդիկը (*Հայերը*) ողջ չձգես. ի հարկին քու ձեռքովդ սպաննէ: Ասոնք սպաննելն ալ գուարնութիւն մըն է:

«Մէսքէնէ գացի: Ապուհարարի մէջ ժանտարմըրիի տասնապետի մը գործած ունիւնները իմացայ: Երկու ամիս կեցայ հոն, մէկ անգամ միայն գաղթականի առաքում մը ըրի: Ղրկած մարդոցս թիւը երեսունը չէր անցներ:

«Երբ տակաւին Հալէպ կը գտնուէի, Պոլսէն հասած էր նաեւ հետեւեալ ծածկագիրը.—

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«Հակառակ անոր որ ծանօթ անձնաւորութեանց (*Հայերու*) կղերական դասակարգին գոյութիւնը ջնջելու համար ամէնէն աւելի աշխատիլ պէտք է, կ'իմանանք «որ այդպիսիներ Սուրիոյ եւ Երուսաղէմի

«պէս կասկածելի տեղեր կը դրկուին: Ասանկ
«քոյլտուութիւն մը աններելի յանցանք է:
«Այդ կարգի խռովարարներուն ահաւորալայ-
«քը անէութիւնն է (12): Կը յանձնարարեմ
որ ըստ այնմ գործողութիւններ կատարէք:

«1 Դեկ. 915. «Ներքին Գործոց Նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ».

«Մէտքէնէ գացած միջոցիս այնտեղ կը
գտնուէր Նիկողիմիոյ ծերունի առաջնորդը:
Փոքրիկ վրանի մը տակ քաշուած, իր հա-
կատագրին վրայ խոկալով կ'անցընէր ժա-
մանակը: Դովը գացողներուն կ'ըսէր որ
այս աղետը Աստուծմէ է, եւ ամէնուն ալ կը
յանձնարարէր որ զգուշանան ու եւ է յան-
ցանք գործելէ: Յայտնի չէ թէ ինչպէ՞ս գաղ-
թականներու ընդհանուր Տեսչի փոխանոր-
դութեան ուշադրութեան առարկայ դարձեր
էր այս մարդը որ աշխարհի մէջ ո՛ր եւ է մէ-
կու վնաս հասցնելու անկարող էր:

«Էյուպ Պէյ լուր կը դրկէր թէ այդտեղ
Նիկողիմիոյ առաջնորդ մը կայ, ինչո՞ւ վար
դրեր էք, դրկեցէք, թող համբան անկիւն մը

(12) Այս հեռագրին հետ կ'արժէ յիշատակել որ գաւառնե-
րու խմբական ջարդերու միջոցին ամէնէն զարհուրելի չարչա-
րանքներով սպաննուողները եղան կրօնաւորները, առաջնորդ,
վարդապետ, քահանայ, եւայլն: Ընդհանրապէս կտոր կտոր
ըրին զանոնք, օրերով բանտերու մէջ տանջելէ ետք: Նոյն իսկ
Պօլսոյ Պատրիարքը, երբ Պաղտատ ահաբեցին, պիտի սպան-
նէին միեւնոյն կերպով, բայց Անէի գայմաֆամին պատաս-
խանատութեան վախը փրկեց զինքը:

սատկի: Ձէի կրնար ըսել քէ չըլլար, կամ չեմ կրնար ընել: Բայց չորկեցինք գայն(13):

«Օր մըն ալ երկու քահանաներ բռնելով Մէսէֆէնէ դրկեր էին: Ասոնց մասին տրուած հրամանը շատ խիստ էր: Պարգապէս՝ սպաննեցէք կ'ըսուէր: Այդ երկու քահանաները նոյնպէս առաջ չորկեցի, հոն պահեցի: Ասոնց անուր միտքս չէ, բայց կարծեմ երկուքն ալ Հալէպ կը գտնուին հիմայ(14):

«Մէսէֆէնէի եւ Ապուհարարի միջև գրունրած Տիրսի կոչուած կայքը ամէնէն կարելոր եղեռնավայրերէն մէկն էր: Մահուան դատապարտուածները հոն կը սպաննուէին եւ գետը կը նետուէին(15): Մէսէֆէնէի մէկ ծայրէն միւսը կմախքներով լեցուած էր. պարգապէս ոսկորներու արտի մը երելոյթը ստացած էր:

(13) Վերջէն, կիլիկիոյ Կաթողիկոսին դիմումին վրայ, ձեմալ Փաշա արտօնեց այս եկեղեցականը որ Երուսաղէմ երթայ: Կաթողիկոսին այս դիմումին վրայ՝ ուրիշ մէկ քանի եկեղեցականներ ալ այդ արտօնութիւնը ստացան:

(14) Ասոնք էնկիւրիէն տարագրուած կաթոլիկ վարդապետներ էին: Երբ Մէսէֆէնէի Միւտիքը պաշտօնանկ եղաւ առանց յաջորդի, ասոնք ալ, տիրող շիթութենէն օգտուելով փախան Հալէպ, ժամտարմաներու հրամանատարը եւ ուրիշ պաշտօնեաներ կաշառելով:

(15) Տիրսիի մէջ՝ ամբողջ ընտանիքներ մեռան անօթութենէ: Վերջերք՝ այլեւս գաղթական չէին տաներ հոն, եւ կարաւանները ուղղակի Ապուհարար կ'իջեցնէին, որովհետեւ դիակներու գարեհոտութենէն կարելի չէր կամգ առնել այնտեղ: 36 Հայաստանցի կիներ այդտեղ սպաննուեցան խաւարած Արաբներու կողմէ, որովհետեւ... ամասուններուն խոտը կերեր էին:

«Մի միայն Հալէպէն՝ Բէս-Իւլ-Այնի եւ Մէսէքէի մամբով, 200,000 հայ զրկուեցաւ. եւ այս խոշոր քանակութեան հազիւ 5-6000 հոգին կրցած են ողջ մնալ: Մանուկները եփրատի մէջ նետուելով մեռցուեցան: Կիները, զանազան մամբաներու վրայ, ժանտարմաներու եւ ժողովուրդին խժղութեամբ ու վայրենութեամբ՝ սուհնով կամ հրազէնով սպաննուեցան»:

* * *

Գիտենք արդէն որ Նաիմ Պէյ շուտով ետ կանչուեցաւ, եւ իրեն հետ պաշտօնանկ եղաւ նաեւ Մէսէքէի Միւսիր Հիւսէին էֆէնտին, որովհետեւ չէին կրցած այդ կայքը պարպել: Հիւսէին էֆէնտի՝ կնամոլ ու կաշառակեր մարդ մըն էր որուն համար անակնկալ բախտ մը դարձած էր այդ պաշտօնը: Հազարաւոր ոսկիներու հարստութիւն մը դիզեր էր դադթականներէն ստացած գումարներով, և կայքին ամենէն զեղեցիկ աղջիկները կը քչէր կը տանէր Մուսպուճ, ժամանակ մը կը պահէր իրր հարճ, յետոյ կը դարձնէր անապատ, կամ նուէր կը զրկէր բարեկամրու: Այս աստիճան փայլուն գործ մը պիտի կրնա՞ր գտնել անգամ մըն ալ, եթէ կայքը պարպելու ըլլար:

Բայց Հալէպի մէջ, բոլոր բորենիները անհամբեր դարձեր էին: Կուսակալը, Մուսթաֆա Ապտիւլ-Հալիք Պէյ, վայրկեան մը առաջ Հայոց գործը լմընցնել կ'ուզէր, ստանալու համար իր «բարւոք ծառայութեան» վարձատրութիւնը(16): Ապտիւլահատ

(16) Բիչ ետքը ներքին գործոց նախարարութեան խորհրդական անուանուեցաւ Թալէադ Փաւայի մօտ:

Նուրի պէյ, էյուլպ պէյ, Իթիհատի Քօմիթէին պատուիրակ Ճէմալ պէյ, վերջապէս բոլորն ալ անհամբեր էին: Սակայն ասոնցմէ աւելի անհամբեր մարդ մը կար այդ միջոցին, եւ այդ ալ Տէր Զօրի կառավարիչ Զէքի պէյն էր: Յուլիսի վերջերը՝ հետեւեալ հեռագիրը հասցուց Հալէպ.—

«Ծածկագիր Զօրի կառավարչութեան,
«նուղոյում Հալէպի կուսակալութեան.

«Նախարարութեան կողմէ ինծի հաղորդուած հրամանին համաձայն(17), Հալէպի գաղթականներու առաքման քեքել-«նալէն ետք հոս գտնուող հայերուն բնակավայրը պիտի փոխուի: Հետեւաբար՝ հա-«նեցէք յայտնել թէ գաղթականներու առա-«քումները մինչեւ ե՞րբ պիտի տեսնուին:

«31 Յուլիս 916.

«Կառավարիչ
«Զէքի».

Կը հասկցուի անշուշտ թէ ի՞նչ կը նշանակէ իրապէս այս հեռագրին «Հոս գտնուող Հայերու բնակավայրը պիտի փոխուի» պարբերութիւնը:— «Պիտի ջարդուին», ըսել կ'ուզէր: Եւ արդէն այդ թուականին սկսեւ էին ջարդերը, զորս Զէքի Պէյ անհամբեր էր լրացնելու:

(17) Նախմ Պէյ իր յիշողութեանց մէջ կը գրէ.— «Տէր Զօրէն պաշտօնակն ըլլալով՝ Հալէպ եկած քղթականաց Տնօրէն Ֆուատ Պէյ հետեւեալ կերպով կը պատմէր Զօրի ջարդերուն սկզբնաւորութիւնը:— Ներքին գործոց նախարարութեան մէջ ծածկագիրը կը հասնի Տէր Զօր, թէ «Այլեւս գաղթականներու առաքման վերջ տրուած է, նախորդ հրահանգին համաձայն գործադրութեան սկսեցէք եւ կարելի եղածին չափ փութացուցէք»: Ծածկագիրը հասնելէն երկու օր վերջ ջարդը կը սկսի»:

Ճէմալ փաշա Դամասկոսի մէջ Հայ որբերը կը զննէ: Իր առաջին տեղեկալը՝ Նուսրէթ պէյ, եւ
Դամասկոսի տեղահանեալ Հայերուն միւտիրը՝ Զերֆէզ Հասան պէյ՝ որ Նուսրէթի կը հետեւի.

Ինչ որ Նախմ Պէյ եւ Հիւսէին էֆէնտի չկրցան ընել, քիչ ետքը Հազգը Պէյ պիտի ընէր, Եփրատի բովանդակ գիծին վրայ գտնուող Հայ գաղթականները իջեցնելով Տէր Զօրի սպանդանոցը:

Զարգը չպիտի պատմեմ: Հատորներ պէտք են ատոր համար: Բայց պիտի յիշատակեմ միայն քանի մը անցքեր, ցոյց տալու համար թէ ի՞նչ հրէշային բարբարոսութեան գլուխ-գործոց մըն էր զոր Զէքի Պէյ իրականացուց մէկ քանի ամսուան ընթացքին:

Ժողովուրդը հանուեցաւ Տէր Զօրէն առանձին խումբերով, Մուսուլ տարուելու պատրուակով: Բայց անոնք չկրցան Շէտտատէէն անդին անցնիլ: Մինչեւ Շէտտատէ երկարող ճամբուն վրայ, Զէքի Պէյ ընտրեց գլխաւորաբար Մարաթի եւ Սուվարի անապատները, եւ որովհետեւ կարելի չէր ամբողջ այդ բազմութիւնը սպաննելով հատցնել, ստեղծեց արուեստական սով մը՝ որու միջոցին մարդիկ նախ էշերը, շուները, կատուները կերան, յետոյ ձիու եւ ուղտի դիակներ, եւ աւելի ետքը, երբ ուրիշ բան չմնաց ուտելիք, մարդկային դիակներ, առաւելապէս պղտիկ տղոց դիակները(18): Դիւահարներու կարաւաններ էին այլեւս ատոնք, որոնց մէջ կարելի էր հանդիպիլ սոսկուձի տեսարաններու որոնք ի-

(18) Անապատներուն մէջ առաջին անգամ չէր որ կը պատահէր ասիկա: Անոք ու անօրի որբեր Բաքայի կայքին մէջ կրակի վրայ սան մը տեսնելով կարծեք էին քէ միս է եփածը, եւ սանին կափարիչը բանալով կտոր մը գոզցեք էին: Գոզցածնին՝ պղտիկ տղու մը ձեռքն էր: Տղու միս էր՝ ինչ որ կ'եփէին սանին մէջ: Եւ որբերը կերան այն ձեռքը գոզցեք էին, որովհետեւ անօրի էին:

րենց նմանը չունին մարդկային տարեգրութեան մէջ:

Աղջիկ մը հիւանդ պառկած էր, մէկ քանի օր— ուան անօթութեամբ: Մայրը գլխուն վերեւ կը հըսկէր: Մօտէն՝ եփող միսի հոտ կուգար: Տղու դիակ մը կ'եփէին անշուշտ:

Աղջիկը կ'ըսէ մօրը:

— Մայր, գնա կտոր մը ուզէ, ալ չեմ դիմանար...

Մայրը կ'երթայ, բայց քիչ ետքը ձեռնունայն կը վերադառնայ:

— Զտուի՞ն, կ'ըսէ աղջիկը. մա'յր, եթէ մեռնիմ, դուն ալ իմ միսէս չտաս անոնց, մինակդ կեր...

Այսպէս՝ պզտիկները իրենց ողջութեանը վարժուած էին այն զաղափարին թէ մեռնելէն ետք իրենց դիակները պիտի ուտեն:

Մայրեր՝ այլեւս յիմարացած, իրենց զաւակները ծախու հանած էին: Կիներ կը գոռային.

— Աղջիկս է, հարազատս է, հոգիս է, կը ծախեմ ու չեն առներ, նայեցէ՛ք, չեն առներ...

Դեղադործ մը որ հետը թոյն ունէր, դեղահատներ շինած էր, ու բախտաւորներ զանոնք կը գնէին հատը մէկ ոսկիի, վայրկեան մը առաջ ազատելու համար այն անպատոււմ չարչարանքներէն:

550 երխտասարգներ շոր Զէքի Պէյ բանտարկեց որովհետեւ զինուորական իշխանութիւնը կ'աշխատէր զանոնք զինուորագրելով ճամբու շինութեանց յատկացնելու, Տէր Զօր զօրանոցին մէջ ամբողջ եօթ օր առանց հացի եւ առանց ջուրի թողուեցան: Իրար բզբտեր, իրար կերեր էին ողջ ողջ:

Զէքի Պէյի կը գործակցէին Զօրի երեսփոխան Մուհամմէտ, Անէի Միւտիր Թուրքի Մահմուտ, Գօմիսէր Մուսթաֆա, Րէս-Իւլ-Այնի Թաղապետութեան տնօրէն Հիւսէին Պէյ իր երկու զաւակներով, Սուլարի Միւտիր Շէյխ Սիւլէյման, Հասիչէի Միւտիր Էյսա Սիւթա, Զէրքէս Էօմար ալ Հաքիմ, զաղթականներու առաքման պաշտօնեայ Ապտուլլահ Փաշա.— մի միայն կարեւորագոյնները կը յիշենք: Զէքի Պէյ՝ ասոնց ջարդի եռանդը միշտ արծարծուն պահելու համար՝ յաճախ ձիուն վրայէն կը ծռէր, պզտիկ տղաքը թեւերնուն կը բռնէր, կը դարձնէր մէկ երկու հեղ ու գետին զարնելով՝ ջախջախելով կը մեռցնէր ու կ'ըսէր իր արբանեակներուն.

Մի՛ կարծէք թէ անմեղ մը մեռցուցի. ասոնց (Հայերուն) նոյն իսկ նորածինները յանցաւոր են, որովհետեւ վրէժի սերմը պիտի կրեն իրենց մէջ. կ'ուզէ՞ք վաղուան մասին ապահով ըլլալ, մի՛ խնայէք նաեւ պզտիկներուն:

Եւ անոնք չէին խնայեր:

Ջարդերուն ընթացքին լոկ գեղանի աղջիկներէն մաս մը փրկուեցաւ: Մէկ երկու շարաթ ետք՝ միանգամայն տասը անկողին փոխել տալէ ետք, այդ աղջիկները ուղտերով տարուեցան դէպի Րէս-Իւլ-Այն, դէպի Մարտին, ծախուելու: Իրենց գինը՝ երբ տակաւին էին յիշուած՝ 20 դահեկան էր: Բայց պղծուելէ ետք՝ մինչեւ 5 դահեկանի կը ծախուէին:

Մաս մը կիներ որոնք այս ու այն անկիւնը մնալով ազատեր էին, վերջէն դարձեալ Տէր Զօր դարձան: Ոստիկանութեան քօմիսէր Մուսթաֆա՝ Սուրիանիներու (կաթոլիկ) եկեղեցին բողանոցի վերածելով հոն լեցուց այդ կիները որոնք ամիսներով բռնի բողոթեան դատապարտուեցան:

Այսպէսով լրացաւ Տէր Զօրի ջարդը, եւ անոր հետ ալ՝ անապատները քչուած Հայերէն ողջ մնացածներուն գրեթէ ամբողջութիւնը, աւելի քան 200,000 հոգի:

* * *

Իսկ «Երլտրըրմ» բանակը, որուն կազմութիւնը կերպով մը փութացուց այս ջարդը, ճակատագրուած էր բնաւ Պաղտատ չ'իջնելու: Տակաւին անոր կազմութիւնը չլրացած, Թուրքերը ստիպուեցան հաւաքուած զինուորները զրկել Պաղեստինի ճակատը, ուր նորէն նեղն էին ինկած: Զօրավար Ֆալէն-հայմ չկրցաւ Անգլիացուց յառաջխաղացութիւնը կասեցնել, եւ շուտով իրեն տեղ զրկեցին Լիման Ֆօն Սանտէրս Փաշան, խոշոր յոյսերով, որոնք պիտի յանգէին այն անլուր, գրեթէ անօրինակ պարտութեան որուն Զօրավար Ալլէնպի ենթարկեց Պաղեստինի օսմանեան ոյժերը:

«Երլտրըրմ» բանակէն, եւ միւս բանակներէն ալ որոնք այդ ճակտին վրայ կը գտնուէին, ոչ իսկ բեկորներ ետ դարձան: Միայն Լիման Ֆօն Սանտէրս Փաշան Հալէպ ժամանեց իր գերման սպայակոյտով, որովհետեւ էն առաջ իրենք փախեր էին: Իրենցմէ ետք, Հալէպ ժամանեցին նաեւ Մուսթաֆա Բէմալ, Բիազիմ, Ֆուատ Փաշաները, գրեթէ մերկ: Աւելի քան 400 քիլօմէթր հեռաւորութիւն մը կտրեր էին մինչեւ Հալէպ, այնքա՛ն շտապով, որ վարտիք մը անցնելու ժամանակ անգամ չէին ունեցեր: Եւ ասիկա՝ առանց չափազանցութեան: Անոնցմէ Ֆուատ եւ Բեազիմ փաշաները այդպէս անվարտի փոխադրուեցան Ալթունեան հիւանդանոց:

Շարաթ մը ետք՝ Թուրքիա ստիպուեցաւ զէնքերը վար դնել: Վերջն էր:

ԶՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Ա.— ԿԱՆԽԱՄՏԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Թուրք կառավարութիւնը, արդարացնելու համար հայկական տեղահանութիւնն ու ջարդերը,— նոյն բաներն են ինքնին,— պետական անհրաժեշտութեան տեսակէտի մը ապաւինեցաւ։ Առարկեց թէ Հայերը՝ ընդհանուր ապստամբութեան մը համար պատրաստուած ըլլալով, սահմանագլուխներուն վրայ թրքական բանակներու հազորակցութեան ճամբաները պիտի կտրէին՝ համաձայնական զինուորներու, մասնաւորաբար ռուս բանակին թուրքիա մուտքը դիւրացնելու համար։

Հայերը այս տեսակ նպատակ մը չունէին։ Ապստամբութեան ալ պատրաստուած չէին, որովհետեւ ատիկա իրենց մտքէն իսկ չէր անցներ։ Եւ արդէն զինուած չէին, ինչպէս յայտնի եղաւ ընդհանուր զինահաւաքութեան միջոցին։ Ընդհակառակը, թուրք կառավարութիւնն էր որ թուրքիոյ Հայոց վերադրած այդ ապստամբութիւնը յարուցանել կ'ուզէր ռուսական հոգի վրայ, կովկասի մէջ, անանկ ատեն մը երբ տակաւին պատերազմի չէր մտած։

Նորագոյն փաստը այս մասին մեզի տրուեցաւ այն դատավարութեան ընթացքին որ այս պահուս Պոլսոյ մէջ կը կատարուի իբր թէ հայկական ջարդերու պատասխանատուները պատժելու համար, եւ որ պարզ քաղաքական խաղ մըն է իր էութեամբ, ու կը ձգտի անգամ մըն ալ Եւրոպան խաբելու թէ թուրքիոյ մէջ չէ մեռած արդարութեան զգացումը։ Եւ սակայն թուրքերը այդ զգացումը ցոյց չեն տրուած իրենց բովանդակ պատմութեան ընթացքին։ Բայց վերջապէս Պոլիս կատարուող դատավարութիւնը բոլորովին զուրկ չէ շահեկանութենէ, եւ յա-

ز کبر و افتاد و ز خند جان سببی قطعه ای به ده
 نگار خند آمد دلور حوت - ماند ده خنده و نال
 آید خوار و خفا خاست خنده حوت و قطعه به گرم خنده
 معر اولی آید سفته در - ماضی خند صفای یاریم
 ز فیه ای به خند اولور - ده خند - کذا - ماضی و ده یاریم
 نه خنده - و کلام به گرم خور - خرا - خند ماضی و غم خنده
 در خنده - تا غم به باز - کذا - به جو خنده و یاریم
 ز ز خند ز خنده - آید - نه ایستاده خنده حوت اولور
 حاکم به خنده - خنده و کذا - "

[illegible]

ճախ մեզի կ'ընծայէ ճշմարտապէս անակնկալ յայտնութիւններ, որոնք լուսագոյն կերպով մը կը լուսաբանեն տակաւին չհանդարտած այս հսկայ փոթորիկին չփոթութեանց մէջ անորոշ մնացող շատ մը մութ կէտեր:

Այդ կարգի փաստ մըն է որ մեզի կուտայ նոյն դատաւարութեան ներկայ տարուան ապրիլ 14-ի նիստը: Սահմանադրութիւններու ասպատակութեան եւ հայկական Զարդերուն գործադրութեան համար ըստեղծուած «Մասնաւոր կազմակերպութեան(1)» կարեւոր պետերէն Եղուստֆ Րիզա Պէյ որ նոյն ատեն կ'անդամակցէր Իթիհատի կեդրոնական քօմիթէին, կը յայտնէ թէ պատերազմի հրատարակութեան ամիս մը առաջ երբ արդէն բաւական ոյժ կազմակերպած էր, Պոլսէն՝ պատերազմական նախարարութեան հրամանով, եւ վերոյիշեալ «Մասնաւոր կազմակերպութեան» միջոցաւ իրեն յանձնարարուեցաւ յարաբերութեան մտնել Տրապիզոն եկող ութ վրացիներէ կազմուած պատուիրակութեան մը հետ:

Բառ առ բառ կ'ընդօրինակեմ հարցաքննութեան այս մասը՝ որ գրեթէ նոյնութեամբ հրատարակուած է Կ. Պոլիս տպուող ամէն լեզուէ թերթերու ներկայ տարուան ապրիլ 15-ի համարին մէջ:—

«Նախագահը կը հարցնէ. — Որոնցմէ՞ կը քաղկանար այդ պատուիրակութիւնը:

«Եղուստֆ Րիզա Պէյ.— Պատուիրակութեան պետը Ձերէքէլիին էր եւ իրեն հետ

(1) Այս կազմակերպութեան անդամները կը բաղկանային բանտերու մէջ գտնուող ռեպրզործներէ, աւագաններէ, նոյն իսկ մահապարտներէ որոնք արձակուելով մարգուեցան, զինուեցան եւ հայկական նահանգները զրկուեցան:

«հազարապետ Թերէլ: Այս երկուֆին եւ ա-
«նոնց միւս վեց ընկերներուն խոստում ե-
«ղած էր կազմել վրացական անկախ պե-
«տութիւն մը, որուն մէջ նախարարական
«պաշտօն պիտի ունենային ուրքն ալ:

«Նախագահը.— Ո՞վ ըրած էր այդ խոս-
«տումը:

«Եռուսուֆ Րիզա Պէյ.— Թուրքիա, քէ'
«իւր անունով եւ քէ' Գերման կայսրութեան
«անունով:

«Նախագահը.— Ի՞նչ պիտի ըլլային
«պայմանները:

«Եռուսուֆ Րիզա Պէյ.— Վրացիք, մեր
«տալիք գէնքերով, Կովկասի մէջ պիտի ա-
«պըստամբէին եւ Ռուսերուն նահանջի գի-
«ծը պիտի կտրէին, երկաթուղիները պիտի
«աւերէին, զինարաններն ու զինուորական
«իւրերու մթերանոցները օդը պիտի հանէին:

«Նախագահը.— Այդ միջոցին Թուրքիա
«պատերազմ հրատարակա՞ծ էր:

«Եռուսուֆ Րիզա Պէյ.— Ո՛չ:

«Նախագահը.— Երբ պատերազմը հրա-
«տարակուեցաւ ո՞ւր կը գտնուէիք:

«Եռուսուֆ Րիզա Պէյ.— Ռուսական ֆա-
«ղաֆի մը մէջ:

«Նախագահը.— Ըսել է քէ' ձեր (Իթի-
«հատի Գօմիթէին) կեդրոնը արդէն վնաս
«էր պատերազմի մտնել, քանի որ դուք
«տակաւին պատերազմ չյայտարարուած՝
«ռուսական սահմանը անցեր էիք»:

Ինչպէս ցոյց կուտայ այս անհերքելի փաստը, Թուրքերը կը փորձէին Կովկասի ոռոսական բանակներուն հաղորդակցութեանց գիծը կտրել, տակաւին պաշտօնապէս պատերազմի չմտած(2)։ Այս փաստը նոյն ատեն կը սրբազրէ այն արմատացած սխալը թէ Թուրքերը ինքնակամ չմտան պատերազմի, այլ դերման ծովակալ Souchon-ն էր որ 1914 հոկտեմբեր 29-ին Օտէսայի դէմ յարձակելով եւ քանի մը նաւեր ընկղմելով զիրենք կատարուած իրողութեան մը առջեւ դրաւ։ Մինչդեռ Եռեսուֆ Րիզա Պէյի յայտարարութիւններէն պարզ կ'երեւայ թէ Թուրքերը վաղուց որոշած էին պատերազմի մտնել Գերմանիոյ կողքին։ Անոնք նոյն խկ առաջին օրէն պիտի ընէին ատիկա, բայց կը յուսային Անգլիայէն ստանալ իրենց հաշուին շինուած երկու զրահաւորներ, որոնց վրայ embargo դրած էր անգլիական կառավարութիւնը, եւ զորս Պոլիս բերելու համար օսմանցի սպաններ եւ նաւազներ ճամբայ հանուած էին արդէն։

* * *

Հայկական ջարդերը վաղուց որոշուած էին։ Սկզբնական մտածումը Թուրքերուն մօտ՝ ծնաւ այն օրէն ուր Մեծ Տէրութիւնները օսմ. կայսրութիւնը բռնադատեցին ընդունելու իրենց կողմէն կարգուած ֆոնթրօլիօնները Հայկական վեց նահանգներուն համար։ Թուրքերը, իրենց դարաւոր գերիշխանութեան եւ վեհապետական իրաւունքներուն տրուած

(2) Տեղն է յիշելու քէ միեւնոյն նպատակով եւ միշտ պատերազմի յայտարարութեանէն առաջ, քուրքերը առաջարկ քրած էին նաեւ ծանօթ հայ քաղաքական կազմակերպութեան, Դաւնակցութեան, որ մերժած էր առաջարկը։

այդ ծանր հարուածը երբեք չներեցին Հայոց, եւ միջազգային չփոթութենէն օգտուելով ծրագրեցին ու գործադրեցին այն ահաւոր եղեռնագործութիւնը:

Թուրքիոյ Հայոց պատրիարքը, ներկայ տարուան ապրիլ 25-ին, Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին սարքուած սգահանդէսի մը մէջ հրապարակաւ հաստատեց այս կէտը, յայտնելով որ երբ 1915 ապրիլ 11-ին Պոլսէն աքսորուած մտաւորականներու մասին դիմում ըրաւ Մեծ Եպարքոս Սաիտ Հալիմ Փաշայի, այս վերջինը բառ առ բառ հետեւեալ պատասխանը տուաւ իրեն.

— Պատերազմէն առաջ Համաձայնական Տէրութեանց դիմելով ուղեցիք անջատել ձեր ազգը Օսմանեան Պետութենէն. ձեր ըրածներուն պատիժն է որ կը կրէք. Հայերու մասին եղածը արդիւնք է ծրագրի մը որ պիտի գործադրուի:

Այս դէպքերէն շատ առաջ, 1914 օգոստոս 27-ին, երբ տակաւին հայկական հալածանք չկար Թուրքիոյ մէջ, Լոնտոնի Տէյլի Թէլէկրաֆ Թերթը հրատարակեց Նիւ Եորքի իր թղթակցին մէկ զգայացունց նամակը, որուն մէջ գրուած էր թէ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մր. Մորկէնթաուի կողմէ իր կառավարութեան ուղղուած տեղեկագրի մը համեմատ, օսմանեան մայրաքաղաքին իսլամները, եւրոպական պատերազմէն օգտուելով, քրիստոնեայ եւ Հրեայ բոլոր բնակիչները պիտի ջարդեն:

Պոլիս՝ ահագին իրարանցում առաջ եկաւ այս հրատարակութեան վրայ, այնքա՛ն որ ամերիկեան դեսպանատունը ստիպուեցաւ Օսմանեան Մամլոյ դիւանին տալ հետեւեալ հերքումը.—

«Շատ զարմանալով կարդացինք Լոնտոնի «Տէյլի Թէլէկրաֆ» թերթին հրատարակած «այն հեռագիրը թէ Կ. Պոլսոյ ամերիկեան «դեսպանը կարելոյր գեկոյցներ ըրեր է Ուա-«շինկթընի կառավարութեան, հաւաստելով «որ Բումբէլի ու Անատոլիոյ բնակող Քրիստոն-«եաներուն եւ Հրեաներուն կեանքը վտանգի «մէջ է, եւ թէ իսլամները, Մեծ Տէրութեանց «պատերազմի բռնուած ըլլալէն պիտի օգ-«տուլին Քրիստոնեաներն ու Հրեաները ջար-«դելու համար: Դեսպանը կատարեալ իրա-«ւասութիւն կուտայ Մամլոյ Դիւանին որ-«պէս զի բացարձակապէս հերքէ այս տեղե-«կութիւնը: Մը. Մօրկէնթաուի ազգիկն ու «փեսան վերջերս Կ. Պոլիս ժամանեցին ի-«րենց երեք զաւակներով եւ մինչեւ հիմայ «դեսպանին հետ կը բնակին: Եթէ «Տէյլի «Թէլէկրաֆ»ի Նիւ Եորքի քղաքացին ըսա-«ծին պէս Կ. Պոլսոյ կացութիւնը վրդովիչ «եղած ըլլար, Ամերիկեան դեսպանը, փոխա-«նակ իր ընտանիքի անդամներուն թիւը աւել-«ցնելու, ընդհակառակը պիտի փութար ա-«նոնց ամէնքն ալ Ամերիկա վերադարձնել»:

Տէյլի Թէլէկրաֆի վերոյիշեալ հրատարակու-
թենէն ամէնէն աւելի վրդովուող տարրը Հայերը ե-
ղած էին. որովհետեւ արդէն իսկ նշաններ կային թէ
կառավարութիւնը բան մը կը պատրաստէ իրենց
դէմ: Կը ցուցակազրուէին մասնաւորաբար Հայ մտա-
ւորականներն ու ականաւոր մարդիկը, թէեւ ոչ ոք
կը զգար իսկապէս թէ ի՞նչ է պատրաստուածը: Եւ
Հայերը մանաւանդ չհաւտացին ամերիկեան դես-

պանատան տուած հերքումին, դիւանագիտական անհրաժեշտութեան մը հետեւանքը նկատելով զոյն: Գիտէին որ նոյն իսկ մեծ ջարդի մը ընթացքին՝ թուրքերը երբեք չալիտի համարձակէին ամերիկեան դեսպանի մը կամ անոր ընտանիքին անդամներուն դիտուն մէկ մազին իսկ դպչիլ: Եւ իրենց այս համոզումը պարզապէս ծիծաղելի կը դարձնէր դեսպանատան հերքումին այն փաստը թէ Մր. Մորկէն-թաու իր ընտանիքին անդամներուն թիւը չէր բազմացներ Պոլսոյ մէջ՝ եթէ ջարդի հաւանականութիւն մը տեսնէր:

Յայտնի է արդէն թէ դէպքերը ինչպէ՞ս եւ ի՞նչ ցնորեցուցիչ եղանակով մը արդարացուցին Տէյլի թէլէկրաֆի հրատարակութիւնը: Թուրք կառավարութիւնը՝ պատմութեան մէջ անօրինակ բարբարոսութեամբ մը կոտորեց հայկական վեց նահանգներու բովանդակ արու բնակչութիւնը, մինչեւ եօթ տարեկան մանուկները: Իսկ կիներն ու աղջիկները եւ պզտիկ տղաքը, առանց եղանակին խրատութեան նայելու, առանց փոխադրութեան միջոցներու, տեղահան ըրաւ, յափշտակելով անոնց ինչքը, կալուածները, նոյն իսկ պանքաներու մէջ ունեցածնին, եւ այդ ամբողջ ժողովուրդը զարհուրելի պայմաններու մէջ տարազբեց մինչեւ Միջագետքի եւ Սուրիոյ հեռաւոր անապատները: Բոլոր գեղանիները, աղջիկներուն ու տղոց մեծ մասը, ճամբաներուն վրայ յափշտակուեցան, իսլամութիւնը ընդունելու բռնադատուեցան ու տարուեցան իսլամ տունները:

Միեւնոյն կերպով տեղահան ըրին նաեւ թուրքիոյ միւս մասերուն մէջ գտնուող ընդհանուր Հայ

Ժողովուրդը, բացի Իզմիրէն եւ Կ. Պոլսէն, որոնց մէջ մասնակի եղաւ տեղահանութիւնը: Այս ամբողջ Ժողովուրդը նոյնպէս քշուեցաւ Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատները: Ճամբուն նեղութիւնները, արհաւիրքը, չարչարանքները ա'յն աստիճան հրէշային եղանակով մը կազմակերպուեցան որ տեղահան եղող Ժողովուրդէն ստուար մաս մը մեռաւ կամ սպաննուեցաւ տարագրութեան ընթացքին: Շատելալ անձնասպան եղան: Իսկ մնացածները, ինչպէս տեսանք, ջարդուեցան կամ հիւանդութենէ ու անօթութենէ մեռան անապատներուն մէջ:

Այս կերպով, Թուրքերը, ոչնչացուցին Օսմանեան Կայսրութեան հայ բնակիչներուն ստուարագոյն հատուածը, իր մտաւորականներով, եկեղեցականներով, հարուստներով, վաճառականութեամբ, գրաւեցին դպրոցներն ու եկեղեցիները, որոնցմէ մէկ քանին՝ ինչպէս Ուրֆայի մէջ, Տէր Զօրի մէջ, բողանոցի վերածեցին, քանդեցին բոլոր սրբավայրերը, բոլոր վանքերը, թալանեցին անոնց մէջ գտնուող դարաւոր հնութիւններն ու սրբազան իրերը, նոյն իսկ գերեզմանատունները աւերեցին, եւ գերեզմանաքարերը հանելով գործածեցին՝ Հայութենէն ոչ իսկ հետք մը թողած ըլլալու համար:

Համանման հայածանքի մը ենթարկուեցան նաեւ Յոյները, Արաբները, մասնաւորաբար Սուրիացիք: Բայց այս Ժողովուրդներէն ոչ մէկուն համար թուրք լարբարոսութիւնը եղաւ այնքա'ն հիմնականօրէն քանդիչ՝ որքան Հայոց համար:

* * *

Բուն հայկական հայածանքը սկսաւ 1915 տարիի 11-ին՝ երբ մօտաւորապէս 200 մտաւորականներ ձերբակալուեցանք Պոլսոյ մէջ եւ աքսորուեցանք

իսկիւրի: Մինչեւ այն ատեն տեղի ունեցած դէպքերուն, — Վանայ խնդիրները, Տէօրթ Եօլի եւ Զէյթունի մասնակի տեղահանութիւնը, — կառավարութիւնը «տեղական» դոյն տուած էր, եւ ամէն ճիգ կ'ընէր հայ ժողովուրդը ապահովցնելու:

Այդ թուականին՝ թուրք կառավարութիւնը Հայոցմէ վախու ընաւ պատճառ մը չունէր, որովհետեւ Հայերը, եթէ իրապէս ապստամբութեան ծրարագիր մըն ալ ունեցած ըլլային, այդ ծրագիրը գործադրելու բացարձակապէս անկարող դարձած էին այն պատճառաւ որ իրենցմէ 21 տարեկանէն մինչեւ 45 տարեկան այրերը արդէն իսկ դըռչի տակ կանչուած եւ զինուորական իշխանութեանց ձեռքն էին: Ապահովարար մանուկներով, կիներով, աղջիկներով եւ ծերունիներով չէ որ Հայերը պիտի կրնային ապստամբիլ:

Կառավարութիւնը՝ մեր ձերբակալութենէն ետք խարեց Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը թէ՛ ոչինչ կայ ընդհանուր ժողովուրդին դէմ: Թալէադ Պէյ, — վերջէն փաշա, — իբր ներքին գործոց նախարար յայտարարեց Հայոց Պատրիարքին թէ «կառավարութիւնը կասկածներ ունի որ կարգ մը Հայեր անջատողական ձեռնարկներ կ'ընեն եւ թէ պիտի չէզոքացուին»⁽³⁾ բոլոր այն Հայերը որոնք կարող են խօսքով, գրիչով եւ ուրիշ գործունէութեամբ բրօքականոր ընել Հայաստանի մը կազմութեան»: Միեւնոյն ատեն աւելցուց որ այդ մասին քննութիւն կը կատարուի, եւ թէ անոնցմէ անմեղները անմիջապէս պիտի արձակուին: Նոյն իսկ լաւագոյն կերպով մը խարելու համար, ձերբակալուողներէն քանի

(3) Միմչդեռ բալորմ ալ, բացի մէկ քանիէն, սպաննուցան ամենամաղորմ կերպով:

մը հոգի ետ բերաւ երկու շարաթ վերջ, մինչդեռ միւս կողմէ՝ բոլոր գաւառներու մէջ կը բանտարկէր անխտիր ամէն հայ մտաւորական եւ ականաւոր մարդիկը, — եկեղեցական, դրամատէր, վաճառական, կալուածատէր, եւայլն:

Նախմ Պէյի յիշուած թիւները եւ անոնց մէջ արտադրուած պաշտօնական հեռագիրներն ու հրամանագիրները ցոյց տուին արդէն թէ կառավարութիւնը բնաջնջման որոշ նպատակ մը ունէր Հայ ժողովուրդին նկատմամբ:

Այս նպատակը նոր չէր: Տօքիմանները զորս կը սկսինք ներկայացնել, էն առաջ ատիկա պիտի ապացուցանեն անհերքելի կերպով մը, ինչ որ միանգամ ընդմիշտ կ'ոչնչացնէ այն բոլոր մեղադրանքները զորս թուրք կառավարութիւնը բեռցուց Հայոց, եւ որոնցմով ջանաց արդարացնել Հայ ժողովուրդին դէմ՝ պատերազմէն ասդին ձեռք առնուած միջոցները, — տեղահանութիւնն ու ջարդերը:

Նախմ Պէյի մեզի յանձնած տօքիմաններուն մէջ կը գտնուին իր պետին՝ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի գաղտնի թուղթերէն մէկ մասը, որոնց մէջ նաեւ երկու նամակներ՝ ուղղուած այն Ճէմալ Պէյին որ Իթիհատի Քօմիթէին Հալէպի պատուիրակն էր, եւ որ, ինչպէս տեսանք արդէն, Նուրի Պէյի մեծագոյն գործակիցներէն մէկը եղաւ: Այդ նամակները Ճէմալ Պէյի զրկուած են երբ դեռ Հալէպ չէր եկած եւ Ատանա կը մնար իրր Իթիհատի Քօմիթէին պատուիրակ, եւ ստորագրուած են պայմանադրական սկզբնատառով մը որուն տէրը ապահովարար կը պատկանէր Քօմիթէին Պոլսոյ կեդրոնին:

Անոնցմէ առաջինը կը կրէ 1915 փետրուար 28 թուականը, եւ գրուած է անանկ ատեն մը ուր տա-

Անապատին մէջ հաւաքուած Հայ որբեր .

կաւին մենք չէինք ձերբակալուած, ո՛չ հայկական հալածանք կար, ո՛չ ալ տեղահանութիւն, եւ կառավարութիւնը ամէն ճիգ կը շտաշէր հայ ժողովուրդը ապահովցնելու: Թէ իրեն դէմ ոչինչ կը նիւթուի:

Ահաւասիկ այդ նամակներէն առաջինը որ ջարդերուն ծրագիրն է ինքնին.—

«18 Փետրուար 1915.

«Ատանայի պատուիրակ ձեմալ Պէյի.

«Թուրքիոյ մէջ Իթիհատ եւ Թէրազ-«գըրի(4) քաղաքական կեանքը խափանելու «կարող մէկ հատիկ ոյժը Հայերն են: Վեր-«ջերս, Գահիրէէն իրարու յաջորդող լու-«րերէն կը հասկցուի որ Դաշնակցութիւնը «ձեմիյէթին (Իթիհատի Քօմիթէին) դէմ «վնասական յարձակում մը կը պատրաստէ:

«Անցեալին ամբողջ պատմական պա-«րագանքը եթէ մանրագնին կերպով քն-«նենք, պիտի տեսնենք որ ձեմիյէթին հայ-«րենասիրական ջանքերու մամբուն վրայ «յայտնուած բոլոր փոքորիկները Հայերուն «ցանաւ խռովութեան սերմերուն արդիւնքն «են:

«Տոքթ. Նազըմ Պէյ(5) կը գրէ. «Ես «ամբողջ Թուրքիան Իթիհատ եւ Թէրագըրի «մէկ պզտիկ նշանովը՝ ուզուած մամբան

(4) Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն քօմիթէն, որ ներկայ տօփումանին մէջ կը կոչուի նաեւ «Ճէմիյէթ» (Ընկերութիւն):

(5) Իթիհատի Քօմիթէին հիմնադիրներէն եւ ամենէն ազդեցիկ անդամներէն մէկը: Արդի քուրք կառավարութեան կողմէ Իթիհատականներու դէմ պատրաստուած ամբաստանագրին

«մտնելու վիճակին կը հասցնեմ, եթէ Հա-
«յերը չըլլան:

«Ճէմիյէքը, հայրենիքը այս անիծեալ
«ցեղին ցանկութենէն փրկելու եւ այս մա-
«սին Օսմանեան պատմութեան քուելիք ա-
«րատին պատասխանատուութիւնը իր հայ-
«քեմասէր ուսերուն վրայ առնելու որոշում
«տուած է:

«Վրէժի շարքերով լեցուն անցեալին
«նուաստութիւնն ու դառնութիւնները(6)
«մոռնալու անկարող Ճէմիյէքը, իր ապա-
«գային մասին յուսալից ըլլալով(7), Թուր-
«քիոյ մէջ ապրող բոլոր Հայերը, առանց
«անհատ մը ողջ ձգելու, փնացնել որոշած
«եւ այս մասին կառավարութեան ընդարձակ
«իրաւասութիւններ տուած է:

«Ջարդի կարգադրութեան մասին կա-
«ռավարութիւնը կուսակալներուն եւ բա-
«նակի հրամանատարութեանց պէտք եղած
«քաջատրութիւնները պիտի տայ(8): Իթի-

մէջ կը կարդանք.— «Նոյն իսկ Տոքթ. Նազըմ Պէշ այնքան ա-
ռաջ գացած է որ պնդած է թէ այս ձեռնարկը (*Հայկական
Ջարդերը*) Արեւելեան Հարցը պիտի լուծէ արմատապէս:

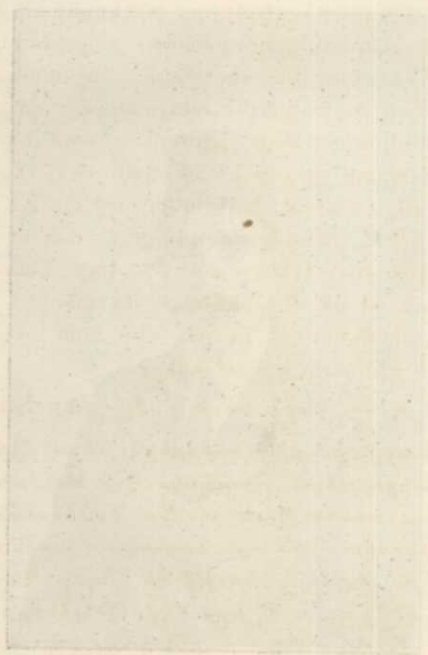
(6) Կ'անկարկուի Պալքանեան պատերազմին ուրիշ Թուր-
քիա այնքան նուաստացած ու կորուստով դուրս եկաւ:

(7) Այսինքն՝ Գերմանիոյ, հետեւաբար նաեւ Թուրքիոյ
յաղքանակին նկատմամբ ապահով ըլլալով:

(8) Հայոց տեղահանութիւնը, առժամեայ օրէնքի մը հա-
մաձայն, նախապէս յանձնուած էր զինուորական իշխանու-
թեանց: Վերջէն քաղաքական իշխանութիւնը այս գործը ըս-

ՀԱՔԻԻ ՊԵՅ

«հատ եւ Թերագգրի բոլոր պատուիրակները իրենց գտնուած տեղերը այս խնդրին հետապնդութեամբ պիտի գրադին: Չպիտի թոյլատրուի որ Հայ մը օգնութեան եւ պաշտպանութեան արժանանայ:

«Թողուած գոյքերը, ի վերջոյ ձէմիյէ-
«թին կազմակերպութեանը ընդարձակուե-
«լուն եւ հայրենասիրական նպատակներու
«համար ծախսուելու պայմանաւ, առ այժմ
«կառավարութեան յարմար տեսած եղանա-
«կով պիտի գրաւուին ու պահուին(9):

«Այս մասին, եթէ պէտք տեսնուի, կազ-
«մուելիք յանձնաժողովներէն հաշուական
«քացատրութիւններ առէք: Երբ մատակա-
«րարութեան մէջ գեղծում մը տեսնէք, թէ՛
«կուսակալներուն եւ թէ՛ մեր մօտ պէտք ե-
«ղած դիմումը կրնաք ընել»:

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել՝ Պատկեր No. 1).

Այս նամակին առաջին պարբերութեան մէջ յիշ-
ուած Դաշնակցութեան «յարձակում»ը նոր բան մը
չէր, եւ բնաւ առնչութիւն չունէր համեւրոպական
պատերազմին հետ: Ինչ որ նամակը «յարձակում»
կ'որակէ, այն համերաշխութիւնն է զոր Պալքան-
եան պատերազմին ատեն, երբ Տէրութիւնները սկը-
սան յուզել Հայաստանի բարենորոգմանց հարցը,
Դաշնակցութիւնը եւ ուրիշ Հայ քաղաքական կու-

տանձնեց: Երկու իշխանութիւնները արդէն միեւ միասին
գործեցին:

(9) Տեղահան եղած Հայերու գոյքերը, կալուածները,
պանքաներու մէջ ունեցած աւանդները գրաւուեցան կառավա-
րութեան կողմէ:

սակցութիւններ գոյացուցին Եղիպտոսի մէջ, բարենորոգմանց հետապնդման մասին:

Երկրորդ նամակը որ գրուած է շաբաթ մը ետք, կերպով մը կրկնութիւնն է առաջինին, բայց կարեւոր մանաւանդ այն պատճառաւ ո՛ր անոր մէջ լոկ Հայերուն չափնարկուի: Այս նամակը ցոյց կուտայ թէ Հայերուն գործը լրացնելէ ետք պիտի զբաղուէր նաեւ միւս տարրերուն, Յոյներուն, Սուրիացւոց, Արաբներուն բնաջնջմամբ:

«25 Մարտ 1915.

«Ատանայի պատուիրակ ձեմալ Պէյի.

«Դարերէ ի վեր պետութեան քաղաքացիական յառաջդիմութեանց արգելք եւ «զոդ ծանօթ տարրերուն գոյութիւնը ջնջելու մտադրութիւնը՝ քաղաքական արգելքներէ զերծ ընդարձակ սահմանի մը մէջ աւաւհովիլը ամէնուս պարտականութիւնն է: Ասոր համար՝ «Ի՛նչ կ'ուզէ ըլլայ» քսելով, պէտք է ամբողջ պատասխանատուութիւնը ստանձնենք, եւ կառավարութեան ընդհանուր պատերազմին մասնակցութիւնը «որքան մեծ գոհողութեան մը հետեւանք» ըլլալը գնահատելով, պէտք է աշխատինք «ձեռնարկուած միջոցները պահանջուած «արդիւնքներուն հասցնելու:

«Ինչպէս 18 փետրուար 1915 թուակիր «նամակին մէջ յանձնուած էր, ձեւէյէթը «ասկէ վերջ իր ջանքերուն ճամբուն վրայ «տարիներէ ի վեր իրեն հետ ընդհարող «զանազան ոյժերը հիմէն քանդելու եւ փրկեցնելու որոշում տուած եւ այս մասին «դժբախտաբար շատ արիւնոտ միջոցներ

«ձեռք առնելու ստիպուած է: Վստահ եղէք
«որ այս միջոցներուն զարհուրանքը երեւա-
«կայելով մենք ալ կը զգածուինք. բայց ձե-
«մէյէքը, իր յաւիտեանական գոյութիւնը ա-
«պահովելու համար ասկէ զատ ուրիշ նամ-
«քայ չի տեսներ:

«Ալի Բիգա(10) մեզ կը ֆննդատէ եւ
«այս մասին գութի կոչ կ'ընէ: Պարզամտու-
«թեան այս աստիճանը ապուշութիւն է:
«Հալէպ գացէք, եթէ կրնաք զինքը համո-
«զել՝ միասին աշխատեցէք, եթէ կարելի
«չըլլայ՝ իր սրտին նուրբ թելերը քրքոս-
«ցնելիք՝ յարմար տեղ մը կը գտնենք ի-
«րեն(11): Ծանօթ անձնաւորութեանց (Հա-
«յոց) մասին եղած ձեռնարկները մինչեւ
««որ չարդիւնաւորուին, միասնեան(12)
««հետ զբաղիլը շիտակ չէ: Առ այժմ՝ ուշա-
««գլաններուն(13) օրինական միջոցներով
««պատժուիլը յարմար տեսնուած է, ինչ որ

(10) Ալի Բիգա Պէյ՝ Իրիհատի Քօմիթէին Հալէպի պատ-
ուիրակն էր ձեմալ Պէյէն առաջ: Կէս կոյր մարդ մըն էր, որ
ձեմալ Պէյի Հալէպ երթալէն ետք ֆաշուսեալ ֆաղափական
ասպարէզէ եւ սկսաւ վանառականութեամբ զբաղիլ:

(11) Այսինքն՝ զինքը կը սպաննենք:

(12) Յոյներուն, Արաբներուն, Սուրիացւոց:

(13) Ինչպէս յայտնի է, ամէն գաւառներու մէջ, ժողովուր-
դին տեղահանութենէն առաջ, ուշագրաւ մարդիկը, — մտաւո-
րական, եւայլն, — ձերբակալուեցան: Ասոնց մէկ մասը յանձ-
նուեցաւ պատերազմական ատեաններու, եւ ասիկա է նամակին
ակնարկած «օրինական միջոց»ը, որով ամոնց պատժուելիքը, կը
ծանուցանէ:

دعوتی نظام کے تحت سے ان کے لئے ایک نیا
نظام بنایا گیا۔

[illegible][illegible]

مستطاب من ذی القعدة الحرام ۱۲۸۵

پیادہ قلم سے

Ամերիկեան հիւպատոսարաններու նկատմամբ
գրուած վաւերաբույրքին բնագիրը: (Տես էջ 141):

«ապագայ գործողութեանց մեկնակէտը պի-
տի ըլլայ :

«Թողուած գոյքերու խնդիրը դարձեալ
«ձեր յիշողութեան կը ներկայացնեմ : Շատ
«կարեւոր է : Մատակարարութիւնը ձեր աչ-
«քէն հետու մի՛ բռնէք : Միշտ հաշիւները,
«գործողութեան եղանակները ֆիննեցէք :
«Ճամբայ ելլելու օրերնիդ ալ գիտցուցէք :

«Յ . Գ . — Նանի Պէյ(14) հոն պիտի գայ .
«զինքն նանչցուցէք : Կուսակալին փոխուի-
«լը կարելի չըլլար : Արդէն դուք ալ հոտկէ
«կը բաժնուիք : Պէտք չկայ ըսել է» :

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել՝ Պատկեր No . 2) .

Այս նամակներուն վրայ, ճէմալ Պէյ փութաց
թողուլ Ատանան եւ անցաւ Հալէպ, ուր այնքան
խանդով պիտի աշխատէր հայկական կոտորածնե-
րու ծրագրին գործադրութեան :

Իթիհատի Բօմիթէին այս երկու նամակները
լաւագոյն կերպով մը գնահատելու համար, անհը
բաժեշտ է յիշել թէ այդ օրերուն երկու կառավա-
րութիւն կար Թուրքիոյ մէջ, մէկը պաշտօնականը՝
Սաիտ Հալիմ փաշայի դահլիճը եւ միւսը Իթիհատի
Բօմիթէն որ անպաշտօն ըլլալով հանգերձ՝ աւելի
իրական եւ ազդեցիկ իշխանութիւն մըն էր,
քանի որ պաշտօնական իշխանութիւնը ամենախիստ
քօնթրօլի մը ենթարկուած էր իր կողմէ : Բոլոր զա-

(14) Ասիկա ապահովաբար իրիհատի ամէնէն պերճախօս
անդամը եղող Նանի Պէյն է որ պատերազմին սկիզբը Միջա-
գետք զրկուեցաւ, տեղւոյն Արաք ժողովուրդը Անգլիոյ դէմ
հանելու համար : Նանի Պէյ այնտեղ մեռաւ հիւանդութեմէ :
Ժէօն-Թիւրքերը իր մահը ազգային սուգ մը դարձուցին :

ւառները մասնաւոր պատուիրակներ ունէր, — ընդհանրապէս «Պատասխանատու-Քարտուղար» կը կոչուէին, — եւ այս պատուիրակները ամէն գործի, մասնաւորաբար Հայկական տեղահանութեան եւ ջարդերուն կը հսկէին: Կուսակալները եւ առ հասարակ բոլոր պաշտօնեաները, առանց իրենց գիտութեան եւ Հաւանութեան ոչինչ կրնային ընել: Նոյն իսկ պարզ ոստիկաններ պաշտօնի կոչելու գործը իրենց Հաւանութենէն կախուած էր:

ԶՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Բ.— ԶԳՈՒՇԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

207702

0250

0250

—A— 207702

Ջարդերը ծրագրելէն ու գործադրութեան սկըսելէն ետք, թուրք կառավարութիւնը ամէն կարելի միջոցներով աշխատեցաւ որ հայկական կոտորածներուն նկատմամբ քաղաքակիրթ աշխարհ, ոչինչ իմանայ: Եւ ամէն անգամ որ առիթ ծագեցաւ, միշտ ամենաանպատկառ ստախոսութեամբ մը հերքեց այդ կոտորածներուն նկատմամբ տարածուած լուրերը: Բայց ամերիկեան հիւպատոսները մանաւանդ հնարը կը գտնէին իրենց Պոլսոյ դեսպանատան տեղեկութիւններ հասցնելու, ինչ որ մեծապէս անհանգիստ կը դարձնէր թուրք կառավարութիւնը(1): Ահա այդ անհանգստութեան փաստերէն մէկն է հետեւեալ տօքիմանը որ նոյն ատեն կառավարութեան կողմէ Հայոց մասին սնուցուած բնաջնջման քաղաքականութեան մեծագոյն ապացոյցներէն մէկը կրնայ դառնալ.—

«Մածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի Կուսակալութեան.—

(1) Ողբացեալ Տոք. Շէփրտ կը պատմէր հետեւեալ միջադէպը:— Հայկական քարդերէն ետքը Ամերիկացի օրիորդներու խումբ մը խարքերդէն Հալէպ եկաւ, Ամերիկա վերադառնալու համար: Այս օրիորդները ճամբան կողոպտուած ու շատ մեղուրիւն փաշած էին: Թուրք կառավարութիւնը ամենախիստ խուզարկութեան մը ենթարկեց զանոնք, որպէս զի հետերնին պատկեր կամ ո՛ր եւ է գրութիւն չտանին: Նոյն իսկ անոնց մագերթուն հիւսիքը ցննեցին:— «Ի՞նչ կը փնտռէք, ըսաւ օրիորդներէն մէկը, ինչ որ կը փնտռէք՝ մեր վրայ չէ, այլ մեր մտքին, մեր աշուրներուն, մեր սրտին մէջ. մեզ սպաննելով միայն կրնաք ջնջել զանոնք»:

«Ամերիկեան կառավարութեան հրա-
«մանով, Պոլսոյ դեսպանատան վերջերս Ը-
«րած միջամտութենէն կը հասկցուի թէ
«կարգ մը տեղերու մէջ ամերիկեան հիւ-
«պատոսները գաղտնի միջոցներով տեղե-
«կութիւններ ձեռք կը բերեն: Թէեւ պա-
«տասխանուած է թէ (Հայ Հաղթականնե-
«րու) տարագրումը ապահով կերպով եւ
«հանգստութեամբ կը կատարուի, բայց ո-
«քովհետեւ այսօրէն բաւական չէ գիրենք
«համոզելու, աշխատեցէք որ փաղփ, գա-
«ւառակներու եւ կեդրոններու մօտ գտնուող-
«ներուն (Հայերուն) առաջնային միջոցին ու-
«շադրութիւն գրաւող դէպքերու տեղի չի
«տրուին: Ներկայ փաղափականութեան տե-
«սակէտով ամենակարեւոր է որ այդ տեղե-
«քը շրջող օսարները համոզուին թէ (գաղ-
«քականներու) առաջումը իսկապէս լոկ
«տեղափոխութեան նպատակով մը կը կա-
«տարուի: Այս պատճառաւ, կարեւոր է առժա-
«մաբար, որ առ ի ցոյց, փափուկ վարմունք
«մը ցոյց տրուի եւ ծանօթ միջոցները(2)
«գործադրուին յարմարագոյն վայրերու
«մէջ: Իսկ այս մասին տեղեկութիւն տուող
«հետազօտիչ անձերը ձեռքալայելիդ եւ
«ուրիշ պատրուակներով պատերազմական
«ատեաններու յանձնելիդ կարեւորութեամբ
«կը յանձնարարեմ:

«Ներքին Գործոց Նախարար
«18 Նոյեմբեր 1915. «ԹԱԼԵԱԴ».

(2) Զարդերը:

(Մակաղրուած). —

«Ծածկագրին վրայ չխօսելով
«նստիկանութեան Տնօրէնին հետ
«տեսնուեցէ՛ք: Իբօք այդ տեսակ հե-
«տազօտիչ անձեր կա՞ն: Նախարա-
«րութեան հրամանին համաձայն այս
«տեղերը քիչ մը չափաւոր գործո-
«ղութիւններ կատարուին:— (Գաղ-
«թականներու) ընդհանուր տնօրէ-
«նութեան փոխանորդին: 21 Նոյեմ-
«բեր 915.

«Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻԻԼՆԱԻԳ».

— «Այս տեսակ անձերու գոյու-
«թեան ես վստահ էի, եւ պէտք է-
«ղած հետապնդութիւնները կատար-
«ուելու մասին քանի մը անգամ ու-
«տիկանութեան տնօրէնին աղաչած
«էի, բայց օգուտ մը չունեցաւ: Ե-
«թէ կուսակալութեան կողմէ իրեն
«ազդու կերպով ազդարարուի. թե-
«րեւս արդիւնք մը ապահովուի:
«Այս մասին հրամանը ձերն է:— 21
«Նոյեմբեր 915.

Ընդի. Տեսչի փոխանորդ

«ԱՊՏԻԻԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ».

«Գաղթականներու առաքման
«ւսուցչութեան ներքին ալ գրելու էիք:
«— (Գաղթականներու) ընդհանուր

37988 548

նախ քան ի քննութիւն յայտնուի արդեապէս
պարզապէս ի իրարմ յայտնուի արդեապէս
արդեապէս ի իրարմ յայտնուի արդեապէս

արդեապէս ի իրարմ յայտնուի արդեապէս
արդեապէս ի իրարմ յայտնուի արդեապէս
արդեապէս ի իրարմ յայտնուի արդեապէս

ՀԱՅԿԱՅԻՆ
ՀԱՅԿԱՅԻՆ
ՀԱՅԿԱՅԻՆ

«տեսչութեան փոխանորդին :

«22 Նոյեմբեր 915.

«կուսակալ

«Մ ՈՒ ՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

«Գրեցէ՛ք, Նաիմ Էֆէնտիի.

«22 Նոյեմբեր 915.

(«ԱՊՏԻԻԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»).

«Գրուեցաւ :— Տօսիէ 741—16»

Մակազրութիւնները ցոյց կուտան այն գործողութիւնները որոնք կատարուած են ծածկագրին նկատմամբ :

Նաիմ Պէյի յիշողութեանց մէջ կը գտնուի նաեւ արտագրութիւնը հետեւեալ ծածկագրին որ այս խնդրին կը վերաբերի եւ որ ղրկուած է մօտաւորապէս ամիս մը առաջ.—

«No. 745.

«Ծածկագիյն ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«Կ'իմանանք թէ մէկ քանի հայ թերթերու թղթակիցներ այդ կողմերը շրջելով «կարգ մը եղբրական դէպքեր ներկայացնող «լուսանկարներ նւ թուղթեր կազմած եւ զաւանդունք տեղւոյդ ամերիկեան հիւպատոսին «յանձնած են(3) : Այս կարգի վնասակար «անձերը ձերբակալելով փնացնէք :

«11 Դեկտ. 915.

«Ներքին գործոց նախարար

«ԹԱԼԷԱԴ».

(3) ձիւղ է որ Հայեր քարդերուն վերաբերող տեղեկութիւններ տուին Հալէպի Ամերիկեան հիւպատոս՝ Mr. Jackson-ի : Այս Հայերէն մէկն էր անգլիագիր երիտասարդ մը,

Նախմ Պէյ կը հաւատատէ թէ «արդէն այս տեսակ հետապնդութեանց համար գաղտնի պաշտօնեաներ յատկացուած էին. նոյն իսկ ամերիկեան հիւպատոսարանին բոլորտիքը միշտ լրտես կը գտնուէր: Օր մը, «Ժամանակ»-ի թէ ուրիշ լրագրի մը խմբագիրներէն մէկը տեսնուած էր Հալէպի մէջ: Ասոր հետապնդութիւնը մեծ կարեւորութիւն ստացաւ, բայց վերջապէս ձեռք չ'անցաւ:

Այս խմբագիրը Հայոց մեծագոյն երգիծարանն էր, Պ. Երուանդ Օտեան, որ կ'աշխատակցէր Պոլսոյ Ժամանակ հայ թերթին եւ որ աքսորուած ըլլալով մոլորեր էր Հալէպ: Իր մասին հրատարակուած էր ձերբակալման հրամանագիր մը որուն մէջ մանրամասն կերպով նկարագրած էին զինքը: Նոյն իսկ կօշիկներուն կրունկին մաշած եւ մէկ հատին ալ ծայրը ծակած ըլլալը չէին մոռցեր յիշատակելու: Բայց Պ. Օննիկ Մազլումեան զայն փախցուց Սուրիոյ Համա քաղաքը:

* * *

Դարձեալ կառավարութեան անհանգստութիւնը կ'ապացուցանէ հետեւեալ ծրագիրը.—

«No. 809.

«Մածկագիր հերքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

Պ. Արամ Կիւլեան: Իսկ լուսանկարները առած էր Հալէպի Հայոց Առաջնորդարանին ֆարտուղարը, Պ. Մատթէոս Երէցեան: Ամերիկեան հիւպատոսարանին տեղեկութիւն տուած ըլլալու կասկածով բաւական մարդիկ, հայ քահանաներ ալ, ձերբակալուեցան Հալէպի մէջ ու կորան:

«Կը լսենք թէ օտար սպաներ քամբա-
«ներուն երկայնքը դիզուած Ծամօթ Անձնա-
«ւորութեանց (Հայոց) դիակները տեսնե-
«լով կը լուսանկարեն: Այդ դիակները ան-
«միջապէս քաղելնիդ եւ դիակները այդպէս
«մէջտեղ չի ձգելնիդ կարելորութեամբ կը
«յաւնձնարարեմ:

«29 Գոկտ. 915.

«Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ».

(Մակագրուած). —

«Շատ կարելոր է, չէ՞, Պէ՛յ:—

«Գաղթականներու ընդհ. տեսչու-
«քեան փոխանորդին: 2 Յուն. 916.

«Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

Նախմ Պէյ կը գրէ նաեւ այս մասին. — «Աղէտ-
ներու, թշուառութեան, հիւանդութեան հետեւան-
քով օրական 7—800 հայ կը մեռնէր: Ասոնց դիակ-
ները ճամբաները, ցեխի մէջ կը լքուէին եւ գիշա-
կեր թռչուններ ծածկ ծածկ ըրած էին զանոնք: Գեր-
ման եւ Աւստրիացի ականատես սպաներ այդ տեսա-
րանները լուսանկարելով կը զրկէին իրենց երկիր-
ները»:

Արդի թուրք կառավարութեան կողմէ իթիհա-
տի Քօմիթէին դէմ պատրաստուած ամբաստա-
նագրին մէջ հրատարակուած անցքերը ցոյց կու-
տան թէ երկրին ամէն կողմը նոյն բանն էր, դիակ-
ները մէջտեղ մնացած էին, եւ չարունակ խիստ
հրամաններ կը տրուէին որ թաղուին: